

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΛΓ'

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 1962

ΤΕΥΧΟΣ Γ'

ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ

ΧΕΙΡΟΘΕΣΙΑΙ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑΙ

1. Πηγαί.

Γραπτὰ μνημεῖα, πληροφοροῦντα ἡμᾶς περὶ τῆς τάξεως, τῆς κατὰ τὰς χειροθεσίας καὶ χειροτονίας τηρουμένης κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους ἐν τῷ Ρωμαϊκῷ τύπῳ ἀπαριθμεῖ ὁ Duchesne¹ τὰ ἐπόμενα:

1. Τὰ Statuta ecclesiae antiqua. Πρόκειται περὶ συλλογῆς κανόνων, ἀφορώντων εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν καὶ λειτουργικὴν τάξιν, προσλευσεως ὅμως Γαλλικανικῆς. Ἐν τούτοις εὐρίσκει τις ἐν αὐτοῖς πάσας τὰς τάξεις τῶν χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν κατὰ τὸν Γαλλικανικὸν πάντως λειτουργικὸν τύπον.

2. Τὰ ρωμαϊκὰ Εὐχολόγια (sacramentaria), ἰδίᾳ τὸ Λεονιανὸν καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ ἀποσταλὲν εἰς τὸν μ. Κάρολον. Ταῦτα περιέχουσι τὰς αὐτὰς εὐχὰς διὰ τὰς χειροτονίας τῶν τριῶν βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης, οὐδεμία ὅμως μνηεῖα γίνεται ἐν αὐτοῖς περὶ τῶν χειροθεσιῶν τῶν κατωτέρων κληρικῶν.

3. Αἱ Ρωμαϊκαὶ Διατάξεις (Ordines Romani). Καὶ δὴ: (α) Ἡ τοῦ χειρογράφου τοῦ ἁγίου Amand, ἥτις περιλαμβάνει τὴν τάξιν τῶν χειροτονιῶν τοῦ διακόνου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου, αἵτινες ἐγίνοντο κατὰ τὰς περιόδους τῶν τεσσάρων ἐποχῶν (Quatre-Temps): (β) ἡ κατὰ τὸν Mabillon ὑπ' ἀριθ. VIII διάταξις, ἥτις περιέχει καὶ τὰς τάξεις τῆς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου καὶ τῶν χειροθεσιῶν τῶν κατωτέρων κληρικῶν καὶ (γ) ἡ κατὰ τὸν Mabillon IX Διάταξις, ἥτις περιέχει τὴν τάξιν τῆς χειροτονίας τῶν τριῶν βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ τῆς χειροτονίας τοῦ πάπα. Αἱ τρεῖς αὗται Διατάξεις συμφωνοῦσιν ἐξ ὁλοκλήρου πρὸς ἀλλήλας, ἐπὶ πλέον δὲ προσαρμόζονται ἐπακριβῶς εἰς τὸ πλαίσιον τὸ ὑπὸ τῶν ὡς ἄνω Εὐχολογίων προϋποτιθέμενον: (δ) Τὸ Γελασιανὸν εὐχολόγιον καὶ τὸ Missale Francorum. Τὰ δύο ταῦτα συμπλήματα παρέχουν πληρέστατον τὸ χειροτονικὸν Τυπικὸν δι' ὅλους τοὺς βαθμοὺς, ἀνωτέρους τε καὶ κατωτέρους, προδήλως ὅμως ἀναμιγνύουσι στοι-

1. Origines du culte Chrétien, Paris, 1889, σελ. 337.

χεῖα διαφορῶν προελεύσεων, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ὑπάρχωσιν ἐν αὐτοῖς τμήματα ἐκπροσωποῦντα τὸν Γαλλικανικὸν τύπον.

2. Χειροθεσίαι κατωτέρων βαθμῶν.

Κατὰ τὸν Duchesne² τὰ ρωμαϊκὰ λειτουργικὰ βιβλία δὲν περιέχουσιν οὐδεμίαν τάξιν χειροθεσιῶν διὰ τὰς τρεῖς βαθμίδας τοῦ κατωτέρου κλήρου, διότι ἡ ἀναφερομένη εἰς αὐτὴν τελετὴ ἦτο ὅλως ἰδιωτικὴ, λαμβάνουσα χώραν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Schola cantorum καὶ μακρὰν πάσης δημοσιότητος. Καὶ δι' αὐτὸν ἔτι τὸν ἀκόλουθον (acolyte) καὶ ὑποδιάκονον δὲν ὑπῆρχε ἐπίσημος χειροθεσία. Κατὰ τὴν ὥραν τῆς κοινωνίας, καθ' οἵανδῆποτε λειτουργίαν ὁ χειροθετούμενος εἰς ἀκόλουθον προσήρχετο εἴτε εἰς τὸν πάπαν, ἐὰν παρίστατο εἰς τὴν λειτουργίαν, εἴτε εἰς ἄλλον τινὰ ἐπίσκοπον τῆς παπικῆς αὐλῆς, φέρων σάκκον λινόν, ὅπερ ἦτο τὸ ἔμβλημα τῆς κυριωτέρας ὑπηρεσίας τοῦ ἀκολούθου, διότι ἐντὸς αὐτοῦ ἐκόμιζεν εἰς τοὺς ἱερεῖς τὰς καθηγιασμένας προσφορὰς πρὸς κλάσιν. Πίπτων δὲ κατὰ πρόσωπον ἐπὶ τῆς γῆς ὁ ὑποψήφιος ἐλάμβανε τὴν εὐλογίαν τῆς χειροθεσίας ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἔχουσαν οὕτω: *Intercedente beata et gloriosa semperque virgine Maria et beato apostolo Petro, salvet et custodiat et protegat te Dominus.* Ἐὰν ὁ ὑποψήφιος ἐπρόκειτο νὰ χειροθετηθῇ ὑποδιάκονος, ἀντὶ τοῦ λινοῦ σάκκου, ἐκράτει ποτήριον κενόν, ὅπερ ἐδίδετο εἰς αὐτὸν εἴτε ὑπὸ τοῦ ἀρχidiaκόνου εἴτε ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, ἡ δὲ ἀπαγγελλομένη ὑπὸ τοῦ χειροθετοῦντος εὐλογία δὲν ἦτο ἐκτενεστέρα οὐδὲ ὀλιγώτερον ἀπλῆ τῆς προηγουμένης ἐπὶ χειροθεσίᾳ ἀκολούθου. Δὲν φαίνεται δὲ αἱ εὐχαὶ αὐταὶ τῶν χειροθεσιῶν νὰ εἶναι καὶ πολὺ παλαιαί, μὴ ἀναγόμεναι ἐπέκεινα τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ἀφοῦ ὁ ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἀκμάσας ρωμαῖος διάκονος Ἰωάννης ὀμιλεῖ περὶ τῆς παραδόσεως τοῦ ποτηρίου, ὡς ἀποτελούσης τὴν μόνην τελετὴν πρὸς χειροθεσίαν τῶν ὑποδιακόνων³.

3. Χειροτονίαι τῶν τεσσάρων ἐποχῶν ἦτοι ἱερέων καὶ διακόνων.

1. Χειροτονίαι εἰς τοὺς δύο πρώτους βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης, τὸν τοῦ διακόνου δηλαδὴ καὶ τοῦ πρεσβυτέρου δὲν ἐγίνοντο πάντοτε, ἀλλ' ὅταν παρίστατο ἀνάγκη τοιούτων χειροτονιῶν, ὠρίζετο ὡς ἡμέρα χειροτονίας ἐν ἐκ τῶν Σαββάτων τῶν τεσσάρων ἐποχῶν καὶ κατὰ προτίμησιν τοῦ Δεκεμβρίου.

2. Προηγουμένως κατὰ τὰς ἑορταστικὰς λειτουργίας τῆς Τετάρτης καὶ

2. Αὐτόθ. σελ. 339.

3. «Cujus hic apud nos ordo est ut accepto sacratissimo calice...subdiaconus jam dicatur» (M.L. 59,405).

Παρασκευῆς εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἁγίας Μαρίας τῆς Μείζονος καὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων παρουσιάζοντο οἱ ὑποψήφιοι εἰς τοὺς πιστοὺς, ὀλίγον δὲ μετὰ τὴν ἑναρξίν τῆς λειτουργίας γραμματεὺς τις ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἀπήγγελλε τὰ ὀνόματα τῶν ὑποψηφίων καὶ ἐκάλει τοὺς πιστοὺς, ἐὰν εἶχον κατηγορίαν τινὰ κατὰ τούτων νὰ καταγγείλωσι ταύτην ἀμέσως. Ἡ πρόσκλησις αὕτη κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ λατινικοῦ εἶχεν ὡς ἐξῆς.

Βοηθεία τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐξελέξαμεν εἰς χειροτονίαν διακόνου (ἢ πρεσβυτέρου) τὸν δεῖνα ὑποδιάκονον (ἢ διάκονον) (τιτλοῦχον...). Ἐάν τις δὲ ἔχη τι κατὰ τῶν ἀνδρῶν τούτων, ἐν ὀνόματι Θεοῦ καὶ διὰ τὸν Θεὸν μετὰ παρρησίας ἅς ἐξέληθαι καὶ ἅς εἴπη. Ἄλλως ἔστω μνημῶν τῆς κοινωνίας αὐτοῦ. (Κοινωνεῖ τ. ἔ. ὁ ἀποκρύπτων ἄλλοτρίαις ἁμαρτίαις κατὰ τὸ Α΄ Τιμοθ. ε 22).

3. Οἱ ὑποψήφιοι ἴσταντο εἰς εἰδικὴν ἐν τῷ ναῷ θέσιν, ὥστε νὰ εἶναι περὶ-ῖτοι καὶ νὰ ἀποκλείεται οὕτω παραγνώρισις τῆς ταυτότητός των. Πρὶν ἢ ὅμως κληθῆ εἰς μαρτυρίαν τὸ πλήρωμα, ὡς ἀνωτέρω, οἱ ὑποψήφιοι ὤφειλον νὰ ὀρκισθῶσιν ἐνώπιον τῶν ἀνωτέρων ἀξιωματούχων τῆς ἐκκλησίας, ὅτι δὲν εἶχον ὑποπέσει εἰς τὰ τέσσαρα κωλυτικὰ τῆς ἱερωσύνης ἁμαρτήματα, ἅτινα κατὰ τὴν VIII Διάταξιν ἦσαν ἡ ἀρσενικοκοιτία, ἡ κτηνοβασία, ἡ πορνεία, ὁ βιασμός παρθένων καθιερωμένων.

4. Τὸ ἑσπέρας τοῦ Σαββάτου ἐγένετο ἀγρυπνία κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους, ὡς κατὰ τὴν νύκτα τῆς Ἀναστάσεως, καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς ἐλάμβανον χώραν αἱ χειροτονίαι. Βραδύτερον κατὰ τὸν ἄγδρον αἰῶνα ἡ λειτουργία καὶ αἱ κατ' αὐτὴν χειροτονίαι ἐγένοντο τὸ ἀπόγευμα τοῦ Σαββάτου. Ἡ ἑναρξίς ἐγένετο διὰ τοῦ ἀντιφώνου ad Introitum, ἐπηκολούθει μακρὰ σειρὰ ἀναγνωσμάτων ἑλληνιστί καὶ λατινιστί, διακοπτομένη ὑπὸ ὕμνων καὶ εὐχῶν, ὀλίγον δὲ πρὸ τοῦ εὐαγγελικοῦ ἀναγνώσματος ὁ ἀρχιδιάκονος προσῆγγε τοὺς ὑποψηφίους πρὸ τοῦ πάπα. Ὁ πάπας τότε ἐγειρόμενος ἀπηύθυνε πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα πρόσκλησιν πρὸς προσευχὴν ἔχουσαν οὕτω:

Δεηθῶμεν, ἀγαπητοί, τοῦ Θεοῦ Πατρός, τοῦ Παντοκράτορος ἵνα ἐπὶ τοὺς δούλους αὐτοῦ τούτους, οὓς ἠδῶκε νὰ καλέσῃ ἐπὶ τὸ ἔργον τῆς διακονίας, ἐκχύσῃ οἰκτιρμόνως τὴν εὐλογίαν τῆς χάριτος αὐτοῦ καὶ διαφυλάττῃ ἵλεως τὰς δωρεὰς τῆς χαριζομένης χειροτονίας (consecrationis indultae propitius dona conseruet.)

5. Ἡ πρόσκλησις ἔχει οὕτως ἐν τοῖς Λεονιανῶ καὶ Γελασιανῶ εὐχολογίαις. Τὸ εὐχολόγιον ὅμως τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ ἡ κατὰ Mabillon VIII Διάταξις ἔχει οὕτω διαμεμορφωμένην τὴν πρόσκλησιν, ὥστε νὰ προσαρμόζῃται συγχρόνως εἰς τὴν χειροτονίαν τοῦ τε διακόνου καὶ τοῦ ἱερέως, ἀναφερομένη εἰς περιπτώσεις, καθ' ἃς ὁ χειροτονοῦμενος ἀπὸ ὑποδιάκονου ἐχειροτονεῖτο εἰς διάκονον καὶ συγχρόνως ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ διακόνου εἰς πρεσβύτερον. Ἡ

συνήθεια δὲ αὐτῆ, ὡς σημειοῖ ὁ Duchesne⁴, ἐξηγεῖ, τὸ πῶς οἱ βιογράφοι τῶν παπῶν τοῦ ἐνάτου αἰῶνος περιγράφοντες τὴν σταδιοδρομίαν τῶν καρδινάλιων ἱερέων ἐκλεγέντων παπῶν ἀποσιωπῶσιν ὅλως τὰς εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ διακόνου χειροτονίας τούτων μεταπηδῶντες πάντοτε ἀπὸ τῆς βαθμίδος τῆς ὑποδιακονίας τῶν εἰς τὴν εἰς πρεσβύτερον χειροτονίαν ἐκάστου τούτων.

6. Μετὰ τὴν ὡς ἄνω πρόσκλησιν τοῦ πάπα ὅλος ὁ λαὸς ἐγονυπέτει καθὼς καὶ ὁ πάπας καὶ οἱ χειροτονούμενοι καὶ πᾶς ὁ κλήρος, ἡ δὲ scola captorum ἔψαλλε τὴν λιτανείαν. Ταύτης περατωθείσης ὁ πάπας ἠγείρετο, ἔθετε τὰς χεῖρας ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐκάστου τῶν χειροτονουμένων καὶ ἀπήγγελλε διπλὴν τινα εὐχὴν, τὴν πρώτην ὀλιγόστιχον καὶ συνήθη, τὴν δευτέραν εὐχαριστήριον καὶ καθιερωτικὴν, ἀποτελοῦσαν τὸν καθ' αὐτὸ χειροτονικὸν κανόνα. Εἰς τὴν πρώτην δέεται τοῦ Θεοῦ, ἵνα οὐς ἠυδόκησε καλέσαι εἰς τὸ ἀξίωμα τῶν λειυτῶν καταξιώσῃ ἐπαρκῶς νὰ πληρῶσι τὴν διακονίαν τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου. Ὁ δὲ κανὼν τῆς χειροτονίας ἀρχίζει διὰ τοῦ Vere dignum. Καὶ ἐπικαλεῖται ὁ χειροτονῶν τὸν Παντοδύναμον Θεόν, τὸν δοτῆρα τῶν ἀξιωματῶν καὶ χορηγὸν τῶν βαθμῶν, τὸν ἀνακαινίζοντα τὰ πάντα καὶ διαθέτοντα ἅπαντα διὰ τοῦ Λόγου καὶ τῆς Σοφίας Αὐτοῦ, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Υἱοῦ Του, οὐτινος σῶμά ἐστιν ἡ Ἐκκλησία, ἐν τῇ ὁποῖα πρὸς αὔξησιν εἰς ναὸν κατεστάθησαν τριῶν βαθμῶν διάκονοι. Καὶ αἰτεῖται, ἵνα καὶ εἰς τοὺς δούλους αὐτοῦ τούτους τοὺς ἀφιερωμένους ὡς διακόνους εἰς τὰ ἅγια θυσιαστήρια, φανῇ ἕλεως καὶ εὐμενῆς καὶ καταπέμψῃ ἐπ' αὐτούς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἵνα διὰ τῶν ἐπτὰ αὐτοῦ χαρισμάτων ἐνισχύσῃ αὐτούς εἰς τὸ ἔργον τῆς διακονίας. Ὡστε νὰ πλεονάσῃ ἐν αὐτοῖς πάσης μορφῆς ἀρετῆ, σταθερὰ αἰδώς, καθαρότης ἀθωότητος, κύρος συνετὸν καὶ πιστὴ τήρησις τῆς τάξεως, ἵνα καλῶς διακονήσαντες ἀξιωθῶσι διὰ τῆς θείας χάριτος καὶ μειζόνων βαθμῶν.

Τῶν εὐχῶν πληρωθεισῶν οἱ νέοι διάκονοι ἐδέχοντο τὸν ἀσπασμὸν τοῦ πάπα, τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν ἱερέων καὶ ἐλάμβανον θέσιν μετὰ τῶν ἄλλων διακόνων παραπλευρῶς τοῦ πάπα.

7. Αἱ δὲ πρὸς χειροτονίαν πρεσβυτέρου εὐχαὶ καὶ ἡ σειρά καθ' ἣν αὐταὶ ἀπηγγέλλοντο, εἶχον ὡς ἔπεται·

Προηγεῖτο τὸ Invitatorium (=πρόσκλησις).

Δεηθῶμεν, ἀγαπητοί, τοῦ παντοδυναμοῦ Θεοῦ Πατρός, ἵνα ἐπὶ τοὺς δούλους αὐτοῦ τούτους, οὐς εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ πρεσβυτέρου ἐξελέξατο, πολλαπλασιάσῃ τὰς οὐρανίας δωρεάς, δι' ὧν ὅπερ τῇ συγκαταβάσει αὐτοῦ ἀναλαμβάνουσι τῇ ἀντιλήψει αὐτοῦ πληρώσωσι.

8. Ἐπηκολούθει ἡ λιτανεῖα καὶ μετ' αὐτὴν ἡ εὐχὴ:

Ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ Θεὸς ὁ σωτὴρ ἡμῶν καὶ ὑπὲρ τοὺς δούλους σου τούτους ἔκχεον τὴν εὐλογίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ τὴν δύναμιν τῆς ἱερατικῆς χάριτος, ἵνα οὐς προσφέρομεν πρὸς καθιέρωσιν εἰς τὰ ὅμματα τῆς σῆς ἐπιεικειᾶς διὰ τῶν δωρεῶν τῆς σῆς χρηστότητος περιέπης.

4. Αὐτόθ. σελ. 342 ὑποσ. 2.

9. Εἶτα ἀνεπέμπετο ἡ Εὐχαριστία. Ἐν ταύτῃ μετὰ τὸν εὐχαριστιακὸν Πρόλογον ἀναφερόμενος ὁ πάπας καὶ εἰς τὸ μεταδοθῆν χάρισμα εἰς τοὺς ἐβδομήκοντα πρεσβυτέρους, τοὺς ὁποίους ὡς βοηθοὺς ἐχρησιμοποίησεν ὁ Μωϋσῆς, καθὼς καὶ εἰς τοὺς υἱοὺς Ἀαρὼν Ἐλεάζαρ καὶ Ἰθάμαρ, ἀφ' ἐτέρου δὲ μνείαν ποιούμενος καὶ τῆς προνοίας, δι' ἧς προσετέθησαν οἱ ἀπόστολοι ἀκόλουθοι τοῦ Κυρίου, δι' ὧν ἡ διδασκαλία αὐτοῦ κατέκλυσε τὴν οἰκουμένην ἅπασαν, ἐδέετο τοῦ Θεοῦ, ἵνα χαρίσῃται εἰς τοὺς δούλους αὐτοῦ τούτους τὸ ἀξίωμα τοῦ πρεσβυτέρου, ἐγκαινίζων ἐν τοῖς σπλάγχθοις αὐτῶν πνεῦμα ἀγιότητος, ὅπως παρέχῃσι διὰ τοῦ παραδείγματος αὐτῶν ἀνεπίληπτα ἤθη καὶ ἀποβῶσι χριστοὶ συνεργοὶ τῆς ἱερατικῆς τάξεως.

10. Τῆς εὐχῆς ταύτης περατωθείσης ἠγείροντο οἱ χειροτονούμενοι ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, ἡσπάζοντο αὐτοὺς ὁ πάπας, οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱερεῖς, καὶ ἐλάμβανον θέσιν ἐπὶ κεφαλῆς τῶν τελευταίων τούτων.

Κατὰ ταῦτα ἡ τάξις τῆς χειροτονίας τῶν διακόνων καὶ πρεσβυτέρων ἦτο συντεθειμένη ἐξ εὐχῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλαι μὲν ἀνεπέμποντο ἀπὸ κοινοῦ μεθ' ὄλου τοῦ ἐκκλησιασματος, ἄλλαι δὲ ἀπηγγέλλοντο ὑπὸ τοῦ πάπα ἐπὶ τῶν χειροτονουμένων κατακειμένων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

4. Ἡ χειροτονία τῶν ἐπισκόπων.

1. Κατὰ τὴν αὐτὴν τάξιν τῆς ἀπλότητος ἐχώρει καὶ ἡ χειροτονία τῶν ἐπισκόπων. Οἱ ἐπίσκοποι δέ, τοὺς ὁποίους ἐχειροτόνει ὁ πάπας, ἦσαν σχεδὸν πάντοτε οἱ τῆς μητροπολιτικῆς αὐτοῦ περιφέρειας, οἱ ὅποιοι δὲν ἐξελέγοντο ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλ' ὑπὸ τῶν ἐπαρχιῶν, ἐν ταῖς ὁποίαις θὰ ἐγκαθίσταντο ὡς ἐπίσκοποι. Τῆς ἐκλογῆς γενομένης συνετάσσετο πρακτικὸν ἢ ψήφισμα ὑπογραφόμενον ὑπὸ τῶν ἐπιφανῶν τῆς χηρευούσης ἐπισκοπῆς, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν εἶτα δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ ψηφισθέντος πρὸς χειροτονίαν. Ἀκολούθως ὁ τελευταῖος συνοδευόμενος καὶ ὑπὸ τινων ἀντιπροσώπων τῆς ἐκκλησίας του, ἤρχετο εἰς Ρώμην. Μετὰ τὸν ἔλεγχον τῶν κατὰ τὴν ἐκλογὴν καὶ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ὑποψηφίου, ἐὰν ὁ πάπας ἐνέκρινεν αὐτὴν, ἐπηκολούθει ἡ χειροτονία, ἣτις ἐγένετο καθ' οἰανδήποτε ἐποχὴν τοῦ ἔτους, πάντοτε ὅμως ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ.

2. Ὅπως καὶ κατὰ τὰς χειροτονίας τῶν δύο ἄλλων βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης, οὕτω καὶ κατὰ τὴν χειροτονίαν τοῦ ἐπισκόπου ἀνέβαλλον τὴν λιτανεῖαν καὶ τὸ Κύριε ἐλέησον ἢ ἐψαλλον αὐτὴν μετὰ τὸ Graduale. Κατ' αὐτὴν πᾶς ὁ λαὸς καὶ ὁ κληρὸς μετὰ τοῦ πάπα καὶ τοῦ ὑποψηφίου ἐπιπτον κατὰ γῆς γονυκλινεῖς, ταύτης δὲ λαβούσης πέρας ὁ πάπας ἠγείρετο καὶ ἀπήγγελλεν ἐπὶ τοῦ ὑποψηφίου διπλὴν εὐχὴν τοῦ αὐτοῦ τύπου τῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων χειροτονιῶν ἀπαγγελλομένων. Μεθ' ὃ ὁ νέος ἐπίσκοπος ἠγείρετο, ἐδέχετο τὸν ἀσπασμὸν τοῦ πάπα, τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν ἱερέων καὶ ἐλάμβανε θέσιν πρῶτος μεταξὺ τῶν ἐπισκόπων. Ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ τὴν χειροτονίαν τοῦ ἐπισκόπου διε-

νήργει ὁ πάπας μόνος. Ὑπῆρχον μὲν συνήθως καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι συλλειτουργοῦντες. Μόνος ὅμως αὐτὸς ἦτο ὁ τελετουργὸς τῆς χειροτονίας.

3. Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ χειροτονία τοῦ ἐπισκόπου ἐχώρει ὡς ἔπεται:
 Invitatorium. «Δεσθῶμεν, ἀγαπητοὶ ἡμῖν, ἵνα τούτοις τοῖς ἀνδράσι, τοῖς ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς Ἐκκλησίας προβλητέοις, ἡ ἀγαθότης τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ χορηγήσῃ τὴν δαψίλειαν τῆς χάριτος αὐτοῦ».

Ἐπηκολούθει ἡ λιτανεῖα καὶ μετ' αὐτὴν ἡ εὐχή:

Ἦλεως γενοῦ, Κύριε, ταῖς ἡμετέραις ἱερατικαῖς καὶ κλίνων ἐπὶ τοὺς σοὺς δούλους τὸ κέρασ τῆς ἱερατικῆς χάριτος ἐκχεον τὴν δύναμιν τῆς σῆς εὐλογίας.

Ἐπισυνήπτετο εὐθὺς ὁ Πρόλογος τῆς Εὐχαριστίας:

Ἐν αὐτῷ, ἀφοῦ ἠὐχαρίσται ὁ πάπας τὸν Θεόν, ἀνεφέρετο εἰς τὴν ἀνάδειξιν τοῦ Ἀαρῶν ὡς ἀρχιερέως καὶ εἰς τὰ ἄμφια αὐτοῦ, δεόμενος, ἵνα ἐπὶ τοὺς δούλους αὐτοῦ, τοὺς ἐκλεγέντας πρὸς τὴν τῆς ἀνωτάτης ἱερωσύνης διακονίαν, καταπέμψῃ δαψιλῆ τὴν χάριν, ὅπως κατακοσμήσῃ αὐτοὺς διὰ τοῦ ὑπὸ τῶν λαμπρῶν ἐκείνων ἀμφίων προτυπουμένου πνευματικοῦ στολισμοῦ καὶ ἀγίασῃ τούτους δι' ἀφθονίας χρίσεως. «Αὕτη, Κύριε, δαψιλῶς ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τούτων πλεονασάτω, αὕτη εἰς τὰ ταπεινὰ στόματα κατελθέτω, αὕτη εἰς παντὸς τοῦ σώματος τὰ ἄκρα καταβήτω, ἵνα τοῦ σοῦ Πνεύματος ἡ δύναμις καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τούτων πληρώσῃ καὶ τὰ ἐξωτερικὰ περισκεπάσῃ. Ἄς πλεονάζῃ ἐν τούτοις σταθερότης πίστεως, ἀγνότης ἀγάπης, εἰλικρίνεια εἰρήνης». «Δὸς αὐτοῖς, Κύριε, τὰς κλεῖς τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν· ἄς χρησιμοποιοῦσι μὴ ἀλαζονευόμενοι τὴν ἐξουσίαν, ἣν χορηγεῖς, εἰς οἰκοδομήν, οὐχ εἰς καταστροφήν. Καὶ ὅσα ἂν δῆσωσιν ἐπὶ τῆς γῆς, ἔστωσαν δεδεμένα καὶ ἐν οὐρανοῖς. Καὶ ὅσα ἂν λύσωσιν ἐπὶ τῆς γῆς, ἔστωσαν λελυμένα καὶ ἐν οὐρανοῖς». «Ἔστωσαν δούλοι πιστοί, συνετοί, οὐς καθιστᾷς σύ, Κύριε, ἐπὶ τὸν οἶκον τὸν σόν, τοῦ δίδοναι τοῖς ἐν αὐτῷ ἐν καιρῷ τὸ σιτομέτριον, ἵνα ἀποδεικνύωσι πάντα ἄνθρωπον τέλειον. Ἔστωσαν τῇ σπουδῇ μὴ ὀκνηροί, τῷ πνεύματι ζέοντες». «Ἔσο αὐτοῖς ἰσχύς, ἔσο αὐτοῖς δύναμις, ἔσο αὐτοῖς στήριγμα. Πλήθυνον ἐν αὐτοῖς τὴν εὐλογίαν καὶ τὴν χάριν σου, ἵνα πρὸς τὸ ἰλάσκεσθαι πάντοτε τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν δύνανται νὰ εἶναι εὐχρηστοὶ τῇ σῇ δωρεᾷ, ἀφωσιωμένοι τῇ σῇ χάριτι».

5. Ἡ χειροτονία τοῦ πάπα.

1. Ὡς πάπας ἐξελέγετο πάντοτε διάκονος ἡ ἱερεὺς τῆς Ρώμης, συχνότερον δὲ διάκονος. Πρὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ ἐνάτου αἰῶνος οὐδεὶς ἐπίσκοπος εἶχε προαχθῆ εἰς πάπαν. Ἐντεῦθεν κατ' οὐδὲν θὰ ἐφαίνετο ἀνεξήγητον, ὅτι καθιερώθη εἰδικὴ τάξις ἀφορῶσα εἰς τὴν χειροτονίαν τοῦ πάπα.

2. Καὶ ἡ χειροτονία αὕτη ἐγένετο ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ, πάντοτε δὲ ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Πέτρου, ὅπως καὶ αἱ χειροτονίαι τῶν διακόνων καὶ ἱερέων

τῆς Ρώμης. Ὁ ἐκλεγείς διὰ τὸν παπικὸν θρόνον περιεβάλλετο εἰς τὸ Διακο-
νικὸν πάντα τὰ παπικὰ ἄμφια, ἐξαιρέσει τοῦ παλλίου (Pallium) φαλλομένου
δὲ τοῦ Introitus προυχώρει πρὸς τὸ θυσιαστήριον καὶ ἐγονυπέτει πρὸ αὐτοῦ
ὡς συνήθως. Ἀντὶ ὅμως νὰ ἐγερθῇ ἀμέσως, ἵνα μεταβῇ εἰς τὸν θρόνον του,
παρέμενεν ἐκεῖ γονυπετής, καθ' ὃν χρόνον ἐψάλλετο ἡ λιτανεία. Μετ' αὐτὴν
ἐλάμβανε τὴν στάσιν τοῦ κεκλιμένου ἢ ἡμιογεγερμένου, καὶ οἱ τρεῖς ἐπίσκοποι
τοῦ Albano, τοῦ Πόρτου καὶ τῆς Ὀστίας ἀνεγίνωσκον ἐπ' αὐτόν, τὰς αἰς καὶ
ἐπὶ χειροτονία ἐπισκόπου εὐχάς, καθ' ὃν χρόνον οἱ διάκονοι ἐκράτουν ἀνοι-
κτὸν τὸ εὐαγγέλιον ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τούτου. Ἡ μόνη διαφορὰ ἐν ταῖς εὐχαῖς
ἦτο ὅτι ἡ ἐν τῇ χειροτονία ἐπισκόπων φράσις δι' ἧς ἐδηλοῦτο ὅτι οὗτοι «ad
summi sacerdotii ministerium» ἐξελέγησαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ἀντικαθίστατο
διὰ φράσεως δηλοῦσης ὅτι τὸν χειροτονοῦμενον ἔδωκεν ὁ Θεὸς «Apostolicae
sedis praesulem et primatem omnium qui in orbe terrarum sunt sacer-
dotem ac universalis Ecclesiae tuae doctorem...».

Τῆς χειροτονίας οὕτω λαβούσης τέλος ἐπετίθετο ὑπὸ τοῦ ἀρχιδιακόνου
ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ νέου πάπα τὸ πάλλιον καὶ οὗτος ἀνέβαινεν ἐπὶ τοῦ θρόνου
αὐτοῦ καὶ ἔψαλλεν ἀμέσως τὸ Gloria in excelsis. Ἡ λειτουργία εἶτα συνεχι-
ζετο, ὡς συνήθως καὶ ταύτης λαβούσης πέρας ὠδηγεῖτο μετὰ πομπῆς ἐκτάκτως
μεγαλοπρεπῶς εἰς τὸ Λατερανόν.

Τοσαῦτα καὶ διὰ τὰς χειροτονίας καὶ καθ' ἣν περιγραφὴν περὶ αὐτῶν παρ-
χει ὁ Duchesne⁵.

6. Διακόνισσαι καὶ καθιέρωσις παρθένων.

1. Ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ὑπῆρχον ἐν Ρώμῃ καὶ διακόνισ-
σαι, ἐπονομαζόμεναι καὶ χῆραι, αἵτινες ἀπησχολοῦντο ἰδίᾳ εἰς ἀγαθοεργίας
καὶ εἰς φιλοξενίας, ἐλάμβανον δὲ μέρος καὶ εἰς τὸ βάπτισμα γυναικῶν καὶ
~~κορασίδων ἀντικαθιστῶσαι κατ' αὐτὸ τοὺς διακόνους, μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ~~
~~ἀρχαιοτάτης ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς τοῦ κοιμητηρίου τῆς Πρισκίλλης ἀναφερο-~~
~~μένης εἰς τὴν Φλαβίαν Ἀρκάς. Ἀλλ' ἡ τάξις αὕτη τῶν διακονισσῶν διετηρήθη~~
~~μέχρι τοῦ πέμπτου ἢ τοῦ πολὺ τοῦ ἔκτου αἰῶνος, ὅτε συνεξέλιπε μετὰ τῆς τά-~~
~~ξεως τῶν κατηχομένων. Τυπικὸν τῆς χειροθεσίας αὐτῶν παλαιὸν δὲν διε-~~
~~σώθη.~~

Εἰς τὸ Λεονιανὸν ὅμως εὐχολόγιον, καθὼς καὶ εἰς τὸ Γελασιανὸν καὶ εἰς
τὸ Missale Francorum ἔχομεν τὸ τυπικὸν τῆς Velatio virginum, καίπερ
μακροτέραν πως εἰς τὰ τελευταῖα ταῦτα. Ἀνήκουσαι αὗται εἰς τὴν τάξιν τῶν
ἀσκητῶν ἢ μοναχῶν, τῶν μετέπειτα γνωστῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα confessor ἢ
religiosus, ἐπεδίδοντο κυρίως εἰς τὴν ἐν ἀπομονώσει αὐστηρὰν ζωὴν τῆς αὐτα-
παρνήσεως καὶ τῆς παρθενίας καὶ εἰς τὴν ἀκριβεστέραν ἄσκησιν τῆς ἀρετῆς

5. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 339-349.

σπουδάζουσαι ὅπως ἀρέσωσιν εἰς τὸν Κύριον δουλεύουσαι αὐτῷ ἀπερισπάστως καὶ ἔχουσαι τοῦτον μόνον Νυμφίον. Οἱ confessoroes καὶ αἱ ἱεραὶ παρθένοι, καθὼς καὶ αἱ μετὰ βραχεῖαν συζυγίαν ἀπομείναισαι χῆραι καὶ ὑποσχεθεῖσαι ἰσοβίως εἰς τὸ ἐξῆς νὰ παραμείνωσιν ἄγαμοι, ἀπετέλουν κατὰ τὸν Duchesne⁶ οἰονεὶ τὴν ἀριστοκρατίαν ἐν τῇ χριστιανικῇ κοινότητι, ἐτύγχανον δὲ ἰδιαίτερας μνείας ἐν ταῖς δεήσεσι τῆς ἐκκλησίας εὐθύς μετὰ τὸν κλῆρον μνημονευόμενοι, («Oremus et pro omnibus episcopis... ostiariis, confessoribus, virginibus viduis et pro omni populo dei»), ἐπιφυλασσομένης αὐτοῖς καὶ ἰδιαίτερας θέσεως ἐν τῷ ναῷ κατὰ τὰς πρὸς λατρείαν συνάξεις. Προκειμένου δὲ τινες νὰ ἐνταχθῶσιν εἰς τὴν τάξιν τῶν παρθένων, οὐδεμία τελετὴ ἐλάμβανε χώραν ἐν τῇ ἀρχῇ, εἰ μὴ μόνον περιεβάλλοντο ἐνδύματα σοβαρότερα καὶ εἰς κοπὴν καὶ εἰς χρῶμα, ὑπεχρεοῦντο δὲ μόνον εἰς βίον αὐστηρότερον ἐν τε τῇ ἀπολαύσει τῶν ἡδυνόντων τὰς αἰσθήσεις καὶ ἐν τῇ ἐν γένει διαίτῃ τῆς διατροφῆς. Μετὰ τινα δὲ χρόνον δοκιμασίας ἐγένετο ἐπ' αὐτῶν ἡ τελετὴ τῆς περιβολῆς τοῦ καλύμματος, ἡ καλουμένη *velatio*, εἰς τὴν ὁποίαν προσεδίδετο ἡ ἔννοια συνάψεως μυστικοῦ τινος γάμου τῆς περιβαλλομένης τὸ κάλυμμα τοῦτο μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Ἐντεῦθεν ἀνέκυπτεν ἡ ἀπαραβίαστος ὑποχρέωσις νὰ παραμείνῃ ἡ δεξαμένη τὴν τελετὴν ταύτην ἰσοβίως ἄγαμος, τῆς μεταπτώσεως αὐτῆς εἰς τὸν ἔγγαμον βίον θεωρουμένης ἱεροσυλίας. Ἡ ἡλικία, ἡ ἀπαιτούμενη διὰ τὴν *velatio*, ἦτο κατ' ἀρχὰς ἀκαθόριστος, ποικίλλουσα κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τοῦ ἐπίσκοπου. Οὕτως ὁ Ἀμβρόσιος (De virgin. 7) ποιεῖται λόγον περὶ τῆς καθιερώσεως τῆς ἀδελφῆς του Μαρκελλίνης ὑπὸ τοῦ πάπα Λιβερρίου, καθ' ὃν χρόνον αὕτη ἦτο ἀκόμη νέα, παρὰ τὸ ὅτι συνήθως ἐν Ρώμῃ αἱ παρθένοι καθιεροῦντο εἰς προκεχωρημένην πῶς ἡλικίαν. Ἐν τῇ Ἀφρικῇ κατὰ τὸ τέλος τοῦ τετάρτου αἰῶνος παρείχετο τὸ κάλυμμα ἀπὸ τοῦ εἰκοστοῦ πέμπτου ἔτους τῆς ἡλικίας τῆς παρθένου, ἐν τῇ Ἰσπανίᾳ δὲ κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου αἰῶνα ἀνέμενον, ἵνα ἡ καθιερούμενη εἰσέλθῃ εἰς τὸ τεσσαρακοστὸν ἔτος.

2. Τὴν τελετὴν τῆς *velatio* ἐτέλει ὁ ἐπίσκοπος ἐν μεγάλῃ πομπῇ καὶ ἐν ἡμέραις μεγάλων ἑορτῶν, οἷαι τῶν Χριστουγέννων ἢ τῶν Ἐπιφανίων, ἢ τῆς Δευτέρας τοῦ Πάσχα, ἢ τῆς τοῦ ἀποστόλου Πέτρου, ὅποτε ἐν Ρώμῃ ἐτελεῖτο πανηγυρικὴ λειτουργία ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Βατικανοῦ. Προηγεῖτο ἀναμφιβόλως λιτανεία. Καὶ κατὰ τὸ Λεονιανὸν εὐχολόγιον ἐπηκολούθουν δύο εὐχαί, ἡ πρώτη βραχεῖα καὶ ἡ δευτέρα συνδεδευασμένη μετὰ Εὐχαριστιακοῦ Προλόγου.

3. Ἡ βραχεῖα εὐχὴ εἶχεν οὕτως: «Ἐπίβλεψον, Κύριε, ἕλωσ ἐπὶ τὰς δούλας σου ταύτας, ἵνα τὴν βεβαίωσιν τῆς ἀγίας παρθενίας, τὴν ὁποίαν σὴ ἐμπνεύσει ποιοῦνται, σοῦ κυβερνῶντος φυλάξωσι». Κατὰ τὴν εὐχαριστήριον μακρὰν καθιερωτικὴν εὐχὴν ἐδέετο ὁ πάπας τοῦ Κυρίου, τοῦ οἰκοῦντος εἰς τὰ ἀγνὰ σώματα καὶ ἑραστοῦ τῶν ἀφθόρων ψυχῶν, ἵνα ἐπίδῃ ἐπὶ τὰς δούλας αὐτοῦ

6. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 406.

ταύτας, αἵτινες ἐν τῇ θεῖα χειρὶ τὴν βεβαίωσιν τῆς ἐγκρατείας αὐτῶν ἀποθέτουσαι τὴν ἀφοσίωσιν αὐτῶν προσφέρουσι. Διακηρύττων δὲ τὸ τίμιον τοῦ γάμου, ἐξῆρε τὴν μακαρίαν παρθενίαν, τὴν ἀμιλλωμένην πρὸς τὴν ἀγγελικὴν ἀκεραιότητα καὶ ἐπεκαλεῖτο τὴν διὰ τῆς χάριτος τοῦ Πνεύματος ἐνίσχυσιν αὐτῶν, ἵνα τὸν Θεὸν ἐν ἀγιότητι σώματος καὶ ἐν καθαρότητι ψυχῆς δοξάζωσι. Καὶ προχωρεῖ: «Σὺ ταύταις τιμὴ ἔσο, σὺ χαρὰ, σὺ θέλησις, σὺ ἐν λύπῃ παρηγορία, σὺ ἐν ἀμφιβολίαις σύμβουλος, σὺ ἐν ἀδικίαις ὑπερασπιστὴς, ἐν νηστεία τροφή, ἐν ἀσθενείᾳ ἰατρός, ἐν πτωχείᾳ δαψίλεια. Ἐν σοὶ ἐχέτωσαν πάντα, ὅν ὑπὲρ πάντα ἐξελέξαντο. Καὶ ὅπερ καθωμολόγησαν, τηρήτωσαν».

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς καθιερώσεως τῶν παρθένων.

Η ΤΕΛΕΒΣΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ

1. Προηγούντο τοῦ γάμου οἱ ἀρραβῶνες, τελούμενοι εἰς παλαιότερους χρόνους οἰκογενειακῶς ἄνευ παρεμβάσεως ἱερέως. Ὡς πρὸς τὸ τελετουργικὸν τυπικὸν τοῦ γάμου ἡ σημερινὴ πράξις ἀναγομένη εἰς τὸν ἕνατον αἰῶνα συνδέεται ἄριστα πρὸς ἐκείνην, ἡ ὁποία συνάγεται καὶ ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων λειτουργικῶν βιβλίων. Εἰς πάντα τὰ ρωμαϊκὰ Εὐχολόγια συνεδέετο ἡ σύναψις τοῦ γάμου πρὸς λειτουργίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ προσάγουσα τὴν προσφορὰν ἦτο ἡ μελλονύμφος προσφέρουσα ταύτην ὑπὲρ τοῦ μέλλοντος συζύγου της. Ὡς ἐκ τούτου τὸ σημεῖον τοῦ κανόνος τὸ ἀρχόμενον διὰ τῆς φράσεως *Hanc igitur* ἐτροποποιεῖτο εἰς τὴν περίστασιν ταύτην ὡς ἐξῆς: Ταύτην λοιπὸν τὴν προσφορὰν τῆς δούλης σου (τάδε), τὴν ὁποίαν προσφερομέν σοι ὑπὲρ τῆς δούλης σου (τάδε), αἰτούμεθα, Κύριε, ἵνα δεχθῆς εὐμενῶς ὑπὲρ ἧς τὴν σὴν μεγαλειότητα ἰκέται ἐκλιπαροῦμεν ἵνα ὡς παρέσχες νὰ ἔλθῃ αὕτη εἰς συμφωνίαν γαμικῆς καταστάσεως, οὕτω διὰ γαμικῆς κοινωνίας τῇ σῇ χάριτι συνδεθεῖσαν καταξιώσης αὐτὴν νὰ χαρῆ διὰ ποθητῆς τεκνογονίας καὶ εἰς ἐπιθυμητὴν σειράν ἐτῶν μετὰ τοῦ συζύγου αὐτῆς ἐπιμηκύνῃς γενναιοδῶρως.

2. Μετὰ τὴν Κυριακὴν προσευχὴν δὲ καὶ πρὸ τῆς κλάσεως τοῦ ἄρτου ἐφηπλώνετο ἐπὶ τῶν μελλονύμφων πέπλος τις καὶ ὁ ἱερεὺς ἀνεγίνωσκεν ἐπ' αὐτῶν βραχεῖάν τινα εὐχὴν, εἶτα δὲ τὴν εὐχαριστήριον δέησιν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐγίνετο μνεῖα τῆς δοθείσης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς πρωτοπλάστους εὐλογίας καὶ ἐδέετο ὁ ἱερεὺς, ἵνα ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐρχομένη εἰς γάμον, συζευχθῇ πιστῇ καὶ ἀγνῇ ἐν Χριστῷ καὶ παραμείνῃ μιμητῆς τῶν ἀγίων γυναικῶν, ἧ δὲ ἀξίεραστος τῷ συζύγῳ αὐτῆς ὡς ἡ Ραχήλ, συνετὴ ὡς ἡ Ρεβέκκα, ὑπομονητικὴ καὶ πιστὴ ὡς ἡ Σάρρα. «Εἶη σοβαρὰ ἐν αἰδημοσύνῃ, σεβαστὴ ἐν ἀρετῇ, τοῖς οὐρανίοις διδάγμασι σεσοφισμένη. Εἶη γόνιμος ἐν τεκνογονίᾳ, εἶη δόκιμος καὶ ἀθῶα καὶ τύχοι τῆς ἀναπαύσεως τῶν μακαρίων καὶ τῶν οὐρανίων βασιλείων».¹

1. Duchesne ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 415 καὶ ἐξῆς.

3. Ἡ τελετὴ αὕτη εἰς τὰ παλαιὰ εὐχολόγια, λόγῳ τοῦ ἐπὶ τοὺς νυμφευμένους ἐφαπλουμένου πέπλου, ἐκαλεῖτο *velatio nuptialis*, ἥδη δὲ ὁ μὲν πάπας Σιρίκιος κατὰ τέλη τοῦ τετάρτου αἰῶνος ποιεῖται λόγον περὶ τῆς *velatio conjucalis*², ὁ δὲ Ἀμβρόσιος³ γράφει, ὅτι ὁ γάμος δέον νὰ ἀγιάζηται «*velamine sacerdotali et benedictione*». Ἡ στέψις τῶν νεονύμφων ἐγένετο κατὰ τὴν ἔξοδον τούτων ἐκ τοῦ ναοῦ, τὰ στέφανα δ' αὐτῶν ἐτηροῦντο πάντοτε ἐν τῷ ναῷ πρὸς ἀποφυγὴν δεισιδαίμονος χρήσεως τούτων. Μετέπειτα ὁμοῦς ἡ συνήθεια τοῦ νὰ στέφονται ἐγκατελείφθη ἐν τῇ Δύσει παρὰ τὸ ὅτι τηρεῖται ἀπαραιτήτως ἐν τῇ Ἀνατολῇ.

Κατὰ τὸν Duchesne⁴ τὸ τυπικὸν τοῦ γάμου, ὡς περιγράφεται ὑπὸ Νικολάου Α⁵, δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐν χρόνοις εἰδωλοκρατικοῖς ἀκολουθούμενον ὑπὸ τῶν ἐν Ρώμῃ ἐθνικῶν τυπικῶν, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι ἡ εἰς τὰ εἰδῶλα προσφερομένη ὑπ' ἐκείνων θυσία, ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς θυσίας τῆς Εὐχαριστίας καὶ τῶν κατ' αὐτὴν παρενευριζόμενων χριστιανικῶν εὐχῶν.

ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΝΑΩΝ

1. Κατὰ τὸν Duchesne¹ οὔτε τὸ Λεονιανόν, οὔτε τὸ τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ εὐχολόγιον περιέχουσιν εὐχὴν τινα ἀναφερομένην εἰς ἐγκαίνια ναῶν. Τὸ Γελασιανόν ὁμοῦς εὐχολόγιον εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου πληρέστερον, δεδομένου ὁμοῦς, ὅτι τοῦτο ὑπέστη καὶ Γαλλικανικὴν ἐπίδρασιν, γεννᾶται ἀμβολία περὶ τοῦ ἂν πράγματι τοῦτο ἐκπροσωπῇ ἐν τούτῳ τὴν Ρωμαϊκὴν πρᾶξιν. Τὸ ἀρχαιότερον γραπτὸν μνημεῖον, ἐκ τοῦ ὁποῦ θὰ ἠδύνατο τις νὰ συναγάγῃ πληροφορίας τινάς, εἶναι ἐπιστολὴ τις τοῦ πάπα Βιγιλίου πρὸς τὸν Profurus τῆς Braga (ἐν ἔτει 538). Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς δὲ ταύτης συνάγεται ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ ἔκτου αἰῶνος δὲν εἶχεν εἰσέτι διαμορφωθῆ ἐν Ρώμῃ τυπικόν τι διὰ τὰ ἐγκαίνια τῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλ' ἤρκει νὰ τελεσθῇ ἡ λειτουργία πανηγυρικῶς διὰ τὴν καθιέρωσιν ταύτης. Εἰς περίπτωσιν ὁμοῦς, καθ' ἣν εἰς τὸν καθιερούμενον ναὸν θὰ ἐγένετο κατάθεσις μαρτυρικῶν λειψάνων, ταῦτα ἔδει νὰ κατατεθῶσιν ἐν αὐτῷ πρὸ τῆς πρώτης λειτουργίας. Ἀξιοσημεῖωτον εἶναι, ὅτι οἱ δι' ἡγιασμένου ὕδατος ραντισμοὶ τοῦ καθιερωμένου ναοῦ, οἵτινες μεταγενεστέρως προσέλαβον τοιαύτην σοβαρότητα ἐν τοῖς ἐγκαίνιοις, μνημονεύονται μὲν, ἀλλὰ διὰ νὰ ἀποκλεισθῶσιν ὡς μὴ συνειθιζόμενοι ἐν Ρώμῃ.

2. Κατὰ τὸ Γελασιανόν ἐξ ἄλλου εὐχολόγιον ἡ ἑναρξίς τῶν ἐγκαίνιων ἐγένετο διὰ μεταβάσεως τοῦ ἐπισκόπου μετὰ τοῦ κλήρου αὐτοῦ εἰς τὸν τόπον,

2. *Decretale a Himère C. H.*

3. *Epist. XIX, 7.*

4. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 418.

5. *Responsa ad consulta Romanorum C. 3.*

1. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 389.

ἔπου ὑπῆρχον τὰ ἅγια λείψανα. Ὁ χορὸς τότε ἔψαλλεν ὕμνον καθ' ὑπακοήν, εἶτα λιτανεῖαν, τὸ τέλος τῆς ὁποίας ὁ ἐπίσκοπος ἐπεσφράγιζε δι' εὐχῆς. Ἐπειτα ἀπέθετε τὰ ἅγια λείψανα ἐπὶ δισκαρίου, κεκαλυμμένου δι' ὀθόνης, περιετύλισσε δὲ τοῦτο ἐντὸς μεταξίνου καλύμματος καὶ ἤρχιζεν ἀμέσως ἢ μετὰ πομπῆς μεταβάσις πρὸς τὴν ἐγκαινισθησομένην ἐκκλησίαν. Τὰ λείψανα ἐφέροντο εἴτε ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, εἴτε ὑπὸ τινος ἱερέως. Καθ' ὁδὸν ὁ χορὸς ἔψαλλε ψαλμόν, ὅταν δὲ προσήγγιζον εἰς τὸν ναὸν ἐπανήρχιζον τὴν λιτανεῖαν. Πρὸ τῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ ὁ ἐπίσκοπος παρέδιδε τὰ ἅγια λείψανα εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἱερέων, αὐτὸς δὲ συνοδευόμενος ὑπὸ μόνων δύο ἢ τριῶν κληρικῶν εἰσήρχετο εἰς τὸν ναόν. Ἐκεῖ προέβαιναν εἰς τὸν ἐξορκισμόν τοῦ ὕδατος, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνemiγνυεν ἀκολούθως σταγόνας τινὰς ἀγίου μύρου, καὶ ἐχρησιμοποιοῖε μέρος τούτου εἰς κατασκευὴν τοῦ πηλοῦ, μεθ' οὗ θὰ ἐσφράγιζε μετ' ὀλίγον τὸν λίθον τοῦ θυσιαστηρίου. Λαμβάνων εἶτα σπόγγον ἐνεβάπτιζεν αὐτὸν εἰς τὸ ἐξωρκισμένον ὕδωρ καὶ ἔπλυνεν ἅπαξ τὸν θυσιαστήριον. Τούτου γενομένου ἐξήρχετο καὶ ἔθετε πέρας εἰς τὴν λιτανεῖαν ἀπαγγέλλων δευτέραν τινὰ εὐχὴν, Ἐλάμβανεν εἶτα τὰ ἅγια λείψανα καὶ ἀνοιγομένης τῆς πύλης εἰσήρχετο εἰς τὸν ναὸν μετὰ παντὸς τοῦ λαοῦ, ψαλλομένης καὶ τρίτης λιτανείας καταληγουσῆς εἰς τρίτην εὐχὴν. Μεθ' ἧς ψαλλομένου ὑπὸ τοῦ χοροῦ ἀντιφώνου τινὸς ὁ ἐπίσκοπος ἀπεξεδύετο τοῦ φελονίου του (planeta) καὶ προὔχρωρει μόνος πρὸς τὸ θυσιαστήριον, ὅπου ἀπέθετε τὰ ἅγια λείψανα. Πρὶν ἢ κλείσῃ δὲ τὴν κολύττητα, τὴν ἐν εἶδει τάφου ἠνεωγμένην, ἔχριεν ἐσωτερικῶς τὰς τέσσαρας γωνίας αὐτῆς διὰ μύρου καὶ εἶτα ἐπέθετε καὶ ἐσφράγιζε τὸν λίθον τοῦ τάφου. Ἐνῶ δὲ ἀπήγγελλεν εὐχὴν τινὰ, ἔχριε καὶ τὸν λίθον εἰς τὸ μέσον καὶ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας αὐτοῦ. Μετὰ τοῦτο ἐπέθετον ἐπὶ τοῦ οὕτω καθιερωθέντος θυσιαστηρίου τὰ καλύμματα, ἅτινα μετὰ τῶν ἄλλων ὀθονῶν καὶ τῶν ἱερῶν σκευῶν καὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ θυσιαστηρίου ἠϋλόγει ὁ ἀρχιερεὺς. Τέλος ἠϋλόγει καὶ λαμπάδα ἀνημμένην, ἀφ' ἧς μετεδίδετο ἢ φλόξ καὶ εἰς τὰ ἄλλα φῶτα τοῦ καθιερωθέντος ναοῦ καὶ ἤρχιζεν εὐθὺς ἡ λειτουργία.

3. Ὡς παρατηρεῖ ὁ Duchesne², εὐκόλως δύναται τις νὰ ἀντιληφθῇ, ὅτι ἡ τελετὴ αὕτη τοῦ διὰ καταθέσεως λειψάνων ἐγκαινισμοῦ ναῶν, εἶναι τελετὴ ἐπικηδεῖος. Παρεσκευάζετο ὁ τάφος τοῦ ἀγίου, ἀπετίθεντο ἐν αὐτῷ τὰ ἱερὰ λείψανά του, ἐνεκλείοντο ταῦτα ἐκεῖ, καὶ διεχύνετο ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν ὁ τάφος διὰ τοῦ ἀρώματος τοῦ μύρου.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦ ἐγκαινισμοῦ ναῶν.

ΑΜΦΙΑ ΤΟΥ ΚΛΗΡΟΥ

1. Στιχάριον (tunica) καὶ φελόνιον (planeta, casula, paenula). Ἦσαν ταῦτα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἐνδύματα καθημερινῆς χρήσεως. Ὑπάρχει

2. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 392.

νόμος ἐκδεδομένος ἐν ἔτει 397 (Cod. Theod. XIV, X, 1) ἐπιβάλλον εἰς τοὺς συγκλητικοὺς τῆς Ρώμης νὰ μὴ ἐμφανίζονται φέροντες χλαμύδα, ἥτις ἦτο στρατιωτικὸν ἔνδυμα, ἀλλ' ὡς ἐνδύματα αὐτῶν νὰ ἔχωσι τὸ κολόβιον (colobus), ὅπερ ἦτο χιτῶν ἄνευ χειρίδων, καὶ τὸ φελόνιον (paenula). Καὶ ὁ μὲν χιτῶν, λευκὸς συνήθως, ἐξ οὗ ἐκλήθη καὶ alba, ἦτο τὸ ἀμέσως περικαλύπτον τὸ σῶμα ἔνδυμα, πίπτον μέχρι τῶν ποδῶν ἢ μέχρι τῶν γονάτων, μετὰ ἢ ἄνευ χειρίδων· τὸ δὲ φελόνιον ἦτο εὐρύχωρον ἐπανωφόριον, ἄνευ χειρίδων, μετὰ μόνου ἀνοίγματος πρὸς τὸ μέρος τοῦ τραχήλου, δι' οὗ καὶ ἐφορεῖτο εἰσαγομένης τῆς κεφαλῆς δι' αὐτοῦ εἰς τρόπον ὥστε τὸ ἔνδυμα τοῦτο ἐκάλυπτεν ὀλόκληρον τὸ σῶμα, καὶ καθ' ἣν περίπτωσιν θὰ ἤθελεν ὁ φέρων αὐτὸ νὰ χρησιμοποίησιν τὰς χεῖρας, ἀνέσυρε πρὸς τὰ ἄνω τὸ πρόσθιον μέρος αὐτοῦ. Ἐπὶ πλεόν οἱ ἀξιωματικοὶ τῆς πολιτείας ὤφειλον νὰ φέρωσιν ἐμφανῶς τὸ λεγόμενον πάλλιον (pallium) εἰδὸς τι ταινίας φερομένης εἴτε ἐπὶ τοῦ φελονίου εἴτε ἐπὶ τοῦ χιτῶνος.

2. Ὡς πρὸς δὲ τὴν λειτουργικὴν ἀμφίεσιν τοῦ κλήρου εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἡδὴ ὁ πάπας Κελεστῖνος εἰς ἐπιστολὴν τοῦ τινα πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Προβηγκίας κατακρίνει τὴν χρῆσιν εἰδικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀμφίων, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν, ὅτι δὲν εἶχεν εἰσέτι εἰσαχθῆ ἢ χρῆσις αὐτῆ ἐν Ρώμῃ οὐδὲ εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς ἐπίσκοπικῆς δικαιοδοσίας τοῦ πάπα. Καὶ ὁ πάπας λοιπόν, καθὼς καὶ οἱ ὑπ' αὐτὸν κληρικοὶ μέχρι τοῦ ἀκολουθίου ἔφερον καὶ ὡς λειτουργικὰ ἀμφια τὸ φελόνιον (planeta) ὑπεράνω τοῦ χιτῶνος. Καὶ τὰ μὲν πρῶτον λόγῳ τοῦ χρώματος αὐτῶν ἐλέγετο καὶ purpurea, ὁ δὲ ποδῆρης χιτῶν (tunica) λευκὴ ἢ alba ἢ καὶ linea ἐκ τῆς ὕλης, ἐξ ἧς ἦτο ὑφασμένος.

Ὁ χιτῶν τῶν διακόνων, χωρὶς νὰ ἔχη τὴν μορφήν τῆς καθ' αὐτὸ Δαλματικῆς, ἀπετελεῖτο ἐξ ὑφάσματος πολυτιμοτέρου τοῦ τῶν ἄλλων κατωτέρων κληρικῶν καὶ δὲν περιεσφίγγετο διὰ ζώνης περὶ τὴν ὀσφύν, ἀλλ' ἐπιπτε μέχρι τῶν ποδῶν ἐλευθέρως.

3. Ἐκτὸς τῶν δύο τούτων κυρίων ἀμφίων, ἅτινα κοινῇ πάντες οἱ κληρικοὶ ἔφερον, ὁ πάπας καὶ οἱ διάκονοί του κατὰ τὰς ἐπισήμους ἑορτὰς ἔφερον μετὰ τοῦ συνήθως χιτῶνος (linea) καὶ τῆς planeta δευτέρον τινα χιτῶνα μετὰ εὐρυχώρων χειρίδων, καλούμενον ἐκ τοῦ μέρους, ὅπου συνήθως τὰ ἐνδύματα ταῦτα κατεσκευάζοντο, Δαλματικὴ (Dalmatica). Ἐπειδὴ δὲ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἡ Δαλματικὴ ἔπαυσε πλεόν νὰ εἶναι σύνηθες ἔνδυμα, διετηρήθη ὡς ἰδιάζον ἀμφιον τοῦ πάπα καὶ τῶν κληρικῶν αὐτοῦ. Ἐνίοτε ὁ πάπας παρεχώρει τοῦτο ὡς σημεῖον τιμητικῆς διακρίσεως εἰς ἐπισκόπους ἢ διακόνους ἄλλων ἐκκλησιῶν. Οὕτως ὁ πάπας Σύμμαχος (ἐν ἔτει 513) προσέφερε τὸ προνόμιον τοῦτο εἰς τοὺς διακόνους τῆς Ἀρελάτης, ὁ δὲ Γρηγόριος ὁ μέγας (599) εἰς τὸν ἐπίσκοπον τοῦ Gar καὶ τὸν ἀρχιδιάκονον αὐτοῦ. Ὡσαύτως καὶ οἱ ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι τῆς Ραβέννης, ὡς παρίστανται εἰς τὰ ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος χρονολογούμενα μωσαϊκὰ αὐτῆς, φέρουσι δαλματικὰς.

4. *Mappula* ἢ *pallium linostinum*. Κατὰ τὸ *Liber pontificalis* διακριτικὸν τῶν ἐν Ρώμῃ διακόνων ἦτο καὶ τὸ ἐξ ἐρίου καὶ λινοῦ συνυφαινόμενον μάκτρον, εἰσαχθὲν ἐκ τῆς συνηθείας τῆς παλαιᾶς Ρώμης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐχρησιμοποιοῦσε τοῦτο ὁ ὑπάτος δίδων διὰ τῆς κινήσεως αὐτοῦ τὸ σύνθημα τῆς ἐνάφξεως τῶν ἐν τῷ ἵπποδρομίῳ ἀγώνων. Ἐν τούτοις δὲν συναντᾶται τὸ ἄμφιον τοῦτο, τὸ ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τοῦ λειτουργοῦ κρεμᾶμενον, οὔτε εἰς μωσαϊκὰ οὔτε εἰς ἄλλα μνημεῖα ἢ παραστάσεις πρὸ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος. Ἀντίστοιχον αὐτοῦ ἄμφιον παρ' ἡμῖν εἶναι τὸ παλαιὸν Ἐγχείριον, οὗτινος διαμόρφωσις νεωτέρα εἶναι τὸ Ἐπιγονάτιον.

5. *Pallium*. Μακρὰ ταινία ἐξ ἐρίου λευκή, ριπτομένη γύρωθεν τῶν ὤμων, κατὰ τρόπον ὥστε τὸ μὲν ἐν ἄκρον αὐτῆς ἐπιπτεν ἐπὶ τοῦ προσθίου μέρους τοῦ σώματος, τὸ δὲ ἕτερον ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου. Ἐφερε τοῦτο ἐν ἀρχῇ μόνον ὁ πάπας καὶ ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ὀστίας, διότι οὗτος ἐχειροτόνει τὸν πάπαν. Ὡς δ' ἐμφαίνεται ἐκ τῶν μωσαϊκῶν τῆς Ραβέννης ἔφερον τοῦτο ἀπὸ τοῦ ἕκτου αἰῶνος καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῆς πόλεως ταύτης. Ὁ πάπας Σύμμαχος παρεχώρησε τὸ προνόμιον τοῦτον καὶ εἰς τὸν Καισάριον τῆς Ἀρελάτης, ἀνενεώθη δὲ αὐτὸ καὶ διὰ τοὺς διαδόχους αὐτοῦ. Καὶ Γρηγόριος ὁ μέγας ἔπραξε τὸ αὐτὸ διὰ τοὺς ἐπισκόπους Συρακουσῶν, Μεσσήνης, Μιλάνου, Νικοπόλεως, Κορίνθου, Πρώτης Ἰουστινιανῆς, Σεβίλλης, Καντόρβερνυ καὶ ἄλλων τινῶν πόλεων. Κατὰ τὸν Duchesne¹ τὸ ἐμβλημα τοῦτο ἀνάγεται εἰς αὐτοκρατορικὴν παραχώρησιν, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα ψευδεπιγράφου καὶ νόθου βιβλίου, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν πρὸς τὸν πάπαν δωρεάν τοῦ μ. Κωνσταντίνου, ἐνθα ἀναγινώσκομεν, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος ἐπέτρεψεν εἰς τὸν πάπαν Σίλβεστρον νὰ φέρῃ τὸ «*superhumerales videlicet lorum qui imperiale circumdare assolet collum*». Ἡ ἐκδοχὴ αὕτη εὐρίσκει καὶ νέον στήριγμα εἰς τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα οἱ πάπαι, ὡς ἴσως παρείχον εἰς ἐπίσκοπόν τινα τὸ προνόμιον τοῦ φέρειν τὸ πάλλιον, ἐζήτησαν τὴν ἄδειαν τοῦ αὐτοκράτορος. Κατὰ δὲ τὸν ἑβδόμον αἰῶνα ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ραβέννης Μαῦρος ἐζήτησεν αὐτὸ κατ' εὐθεῖαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Κώνσταντα Β' καὶ ἐπέτυχε τοῦτο. Πράγματι δὲ ἐν διαφόροις μνημείοις οἱ ὑπάτοι παρίστανται φέροντες πάλλιον ἐπὶ τῶν ὤμων. Σὺν τῷ χρόνῳ ὁμως προσεδόθη εἰς τὸ ἄμφιον τοῦτο συμβολικὴ ἔννοια καὶ ἐν Ρώμῃ ἐθεωρήθη ὡς εἰδὸς τι ἐπαναγεώσεως τοῦ μανδύου τοῦ ἁγίου Πέτρου. Πρὸς τοῦτο πρὶν ἢ πάλλιον τι ἀποσταλῆ εἰς ἐπίσκοπόν τινα, ἀπετίθετο προηγουμένως ἐπὶ μίαν ὀλόκληρον νύκτα ὑπεράνω τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου Πέτρου καὶ ἐθεωρεῖτο ὅτι ὁ ἀπόστολος ἐκοιμήθη κατὰ τὴν νύκτα ἐκείνην ἐπ' αὐτοῦ, οὕτω δὲ καθίστατο τοῦτο μανδίας ἰδικός του.

6. *Stola*. Εἶναι τὸ ἄμφιον τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ καθ' ἡμᾶς ἐπιτραχήλιον τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τὸ ὄραριον τοῦ διακόνου. Διακριτικὰ ταῦτα παρ'

1. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 370.

ἡμῖν τῶν βαθμῶν τούτων ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἤδη αἰῶνος, ὡς ἀλλαχοῦ εἴπομεν, δὲν φαίνεται ἀπὸ τόσον πρωΐμου ἐποχῆς νὰ υἰοθετήθησαν καὶ ὑπὸ τῶν ἐν Ρώμῃ, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἐπιστολῆς τοῦ Κελεστίνου πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Προβηγκίας. Κατὰ τὸν Duchesne² τὸ ἄμφιον τοῦτο ὡς διακριτικὸν τοῦ πρεσβυτέρου καὶ τοῦ διακόνου παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἄγνωστον ἐν τῇ Ρώμῃ, μόλις δὲ αἱ Διατάξεις (ordines) τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ποιοῦνται λόγον περὶ τοῦ ὄραριου, ὡς ἀμφίου ὅμως φερομένου οὐ μόνον ὑπὸ τῶν κληρικῶν τῶν ἀνωτέρων βαθμῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἀκολουθῶν καὶ τῶν ὑποδιακόνων, οὐχὶ δὲ ὑπεράνω τῆς Δαλματικῆς καὶ τοῦ φελονίου, ἀλλὰ κάτωθι αὐτῶν. Τοῦτο κατὰ τὴν γνώμην τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἦτο τὸ παλαιὸν σουδάριον ἢ μάρτρον τοῦ ιδρώτος, ὅπερ κατέληξε νὰ διαμορφωθῇ εἰς ἄμφιον ἀπλοῦν καὶ μὴ συμβολίζον τὸν ἱερατικὸν βαθμὸν τοῦ φέροντος αὐτό, ὡς δύναται τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τοῦ ὅτι οἱ εἰς τὰ μωσαϊκὰ εἰκονιζόμενοι ἱερεῖς καὶ διάκονοι δὲν παρουσιάζονται ἔχοντες αὐτό. Ἐν τῇ Ἰσπανίᾳ ὅμως καὶ τῇ Γαλλίᾳ ἡ πράξις ὑπῆρξε διάφορος. Ἡδὴ ἡ ἐν Braga κατὰ τὸ ἔτος 561 συγκροτηθεῖσα σύνοδος διέταξεν, ἵνα οἱ διάκονοι μὴ φέρωσι τὰ ὄραρια αὐτῶν ὑπὸ τὸ στιχάριον, διότι τοῦτο θὰ ἐπέφερε σύγχυσιν τούτων πρὸς τοὺς ὑποδιακόνους, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ὤμου. Ἡ δὲ ἐν Τολέδῳ σύνοδος (633) καθορίζει ἐν κανόνι 27 τὸ ὄραριον ὡς διακριτικὸν ἄμφιον κοινὸν τῶν τριῶν ἀνωτέρων ἱερατικῶν βαθμῶν, τοῦτο δὲ ὀφείλον νὰ φέρωσιν οἱ διάκονοι ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου, λευκὸν καὶ ἀπλοῦν ἄνευ χρυσῶν κεντημάτων ἢ ποικιλίας χρωμάτων. Ἐτέρα δὲ σύνοδος τῆς Braga ἐν ἔτει 675 ἀπηγόρευσε διὰ τοῦ τρίτου κανόνος αὐτῆς οἱ ἱερεῖς νὰ τελῶσι τὴν λειτουργίαν ἄνευ ὄραριου φερομένου περὶ τὸν τράχηλον καὶ διασταυρουμένου ἐπὶ τοῦ στήθους. Εἰς τὴν ἀποδιδομένην εἰς τὸν Γερμανὸν Παρισίῳ περιγραφὴν τῆς λειτουργίας γίνεται λόγος περὶ διακριτικοῦ ἀμφίου τοῦ ἐπισκόπου καὶ τοῦ διακόνου. Καὶ τὸ μὲν ἄμφιον τοῦ ἐπισκόπου καλεῖ πάλλιον φερόμενον περὶ τὸν τράχηλον καὶ καταβαῖνον ἐπὶ τοῦ στήθους, καταλήγον δὲ εἰς θυσάνους, τὸ δὲ τοῦ διακόνου καλεῖ stola, φερόμενον ἐπὶ τοῦ στιχαρίου. Εἰς τὴν Ρώμην μεταγενεστέρως ἔφερον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου οἱ διάκονοι τὸ ὄραριον, κάτωθεν ὅμως τῆς Δαλματικῆς. Ὡσαύτως εἰσῆχθη καὶ ἡ stola τῶν πρεσβυτέρων, ἐντεῦθεν δὲ εἰς μωσαϊκὸν τῆς ἁγίας Μαρίας in Trastevere διακρίνεται παράστασις τις πρεσβυτέρου φέροντος αὐτήν. Ἐξ ἄλλου ὅμως αἱ Διατάξεις (ordines) τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, περιγράφουσαι τὰ ἄμφια τοῦ πάπα, οὐδένα λόγον ποιοῦνται περὶ τῆς stola, οὐδὲ εἰς τὰ ἐν Ρώμῃ μωσαϊκὰ ὑπάρχει παράστασις πάπα φέροντος τὸ ἄμφιον τοῦτο. Ἄλλ' ἐν τέλει κατέληξαν καὶ ἐν Ρώμῃ νὰ καθιερώσωσι τὴν stolam ὡς διακριτικὸν τῶν τριῶν βαθμῶν καὶ ὁ μὲν ἐπίσκοπος καὶ ὁ πρεσβύτερος ἔφερον αὐτὴν περὶ τὸν τράχηλον, ὑπὸ τὸ φελόνιον οὗτος, ὑπὲρ αὐτὸ ἐκεῖνος, ὁ δὲ διάκονος ἔφερον αὐτὸ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ ὑπεράνω τοῦ στιχαρίου.

2. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 376.

7. Ἡ τιάρα. Αὕτη κατὰ τὸν Duchesne³ φαίνεται νὰ ἦτο ἐξ ἀρχῆς ἀμφιον ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τοῦ πάπα, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαγῆς συναντᾶται αὕτη εἰ μὴ μόνον ἐν τῇ Δύσει. εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοσημείωτον, ὅτι περὶ τοῦ καλύμματος τῆς κεφαλῆς τοῦ πάπα δὲν ἔχομεν ἄλλην τινὰ εἶδησιν προγενεστέραν τοῦ πάπα Κωνσταντίνου (708-715), περὶ οὗ ἀναφέρεται, ὅτι εἰσῆλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν (cum camelaucis, ut solitus est Roma procedere). Ἡ λέξις camelaucis εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀντίστοιχος πρὸς τὴν βυζαντινὴν λέξιν καμηλαύκιον. Ἐξήκοντα ἔτι βραδύτερον, συνεχίζει ὁ Duchesne, ὁ συγγραφεὺς τοῦ ψευδεπιγράφου, τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν δωρεὰν τοῦ Κωνσταντίνου, περιγράφει τὸ κάλυμμα τοῦτο καὶ ἐξηγεῖ τὴν προέλευσιν αὐτοῦ. Κατ' αὐτὸν ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντίνος ἠθέλησε νὰ δώσῃ εἰς τὸν πάπαν Σίλβεστρον τὸ αὐτοκρατορικὸν στέμμα αὐτοῦ. Οὗτος ὅμως ἐκ ταπεινοφροσύνης ἀπεποιήθη νὰ λάβῃ τοῦτο καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ Κωνσταντίνος ἔθεσεν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Σιλβέστρου φρυγικὸν τινα σκούφον χρώματος λευκοῦ («frigium candido nitore»), ὅρισας ἵνα φέρηται οὗτος καὶ ὑπὸ τῶν διαδόχων του. Φρονεῖ δὲ ὁ Duchesne, ὅτι ἡ τιάρα ἢ παπικὴ καὶ ὁ φρυγικὸς σκούφος ἔχουσι συγγενεῖάν τινα μεμακρυσμένην, ἐνῶ ἡ ἐπισκοπικὴ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν μίτρα εἶναι διαμόρφωσις τῆς cucula, ἣτις ἄλλοτε ἦτο κάλυμμα τῆς κεφαλῆς τῶν πτωχῶν χωρικῶν. Καὶ προσετέθη μὲν ἐπὶ τοῦ φρυγικοῦ σκούφου καὶ στέμματα, ἀλλὰ τοῦτο ἐγένετο μετὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα, ὡς δύναται τις νὰ συναγάγῃ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ μνημονευθέντος ψευδεπιγράφου ἀγνοεῖ αὐτά. Τὸ δεύτερον δὲ στέμμα προσετέθη ἐπὶ τοῦ πάπα Βονιφατίου Η (1294--1303) καὶ τὸ τρίτον ὑπὸ τῶν ἐν Avignon παπῶν Βενεδίktου ΙΑ (1303-1304) καὶ Κλήμεντος Ε (1305-1314)⁴.

Περὶ ἄλλων τινῶν δευτερευόντων ἐμβλημάτων τοῦ ἐπισκόπου, γενήσεται λόγος ἀλλαχοῦ.

ΑΙ ΕΟΡΤΑΙ ΤΗΣ ΕΝ ΡΩΜῃ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

1. Τὸ Σάββατον.

εἶπομεν ἀλλαγῆς περὶ τῆς Κυριακῆς, ὡς ἀντικαταστησάσης τὸ Σάββατον, τὴν ἡμέραν τὴν ἐβδόμην, τὴν ὁποίαν κατὰ θεῖαν ἐντολὴν ἐώρταζεν ὁ παλαιὸς Ἰσραὴλ, καθὼς καὶ περὶ τοῦ ὅτι καὶ τὸ Σάββατον δὲν ἔπαυσε νὰ ἔχῃ χαρακτῆρα ἑορταστικὸν ἐν ταῖς κατὰ τὴν Ἀνατολὴν ἐκκλησίαις. εἰς τὴν Δύσιν ὅμως καὶ ἰδίᾳ ἐν Ρώμῃ τὸ Σάββατον ἀπέβη ἡμέρα νηστείας, παρατεινομένης τῆς νηστείας τῆς Παρασκευῆς καὶ κατ' αὐτό, ὡς ἤδη μαρτυρεῖ ὁ Τερ-

3. Αὐτοῦ. σελ. 381.

4. H. Norris, Church Vestments σελ. 113

τυλλιανός¹. Ἡ παράτασις αὕτη ἐκαλεῖτο *continuare jejunium*, βραδύτερον δὲ ἐκράτησεν εἰς δῆλωσιν αὐτῆς ὁ ὄρος *super ponere jejunium* (=ὑπερτίθεσθαι τὴν νηστείαν). Ἡ ὑπέρθεσις αὕτη τῆς νηστείας τῆς Παρασκευῆς, ὥστε νὰ παρατείνηται αὕτη καὶ κατὰ τὸ Σάββατον, συνειθίζετο σχεδὸν καθ' ἅπασαν τὴν Δύσιν περὶ τὰ τέλη τοῦ τρίτου αἰῶνος. Ὡς ἐκ τούτου ἢ ἐν Ἐλβίρα σύνοδος κρίνουσα ὡς αὐστηρὰν τὴν καθ' ἅπαντα τὰ Σάββατα νηστείαν, περιώρισε διὰ τοῦ 23 κανόνος αὐτῆς νὰ γίνεται αὕτη μόνον ἅπαξ τοῦ μηνός, ἐξαιρέσει τῶν μηνῶν Ἰουλίου καὶ Αὐγούστου, (*propter quorundam infirmitatem*)· ἐν δὲ τῷ 26ῳ κανόνι αὐτῆς χαρακτηρίζει ὡς πλάνην τὴν κατὰ πάντα τὰ Σάββατα νηστείαν. («*Errorem placuit corrigi ut omni sabbati die super positiones celebremus*»). Ἐνῶ δὲ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐτελεῖτο καὶ κατὰ τὸ Σάββατον ἡ θεία Εὐχαριστία, θεωρουμένης τῆς ἡμέρας ὡς ἑορταστικὴν καὶ χαρμόσυνον ἐνεχούσης χαρακτῆρα, ἐν Ρώμῃ δὲν ἐτέλουσαν αὐτὴν, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ πληροφορίας τοῦ Σωζομένου², ὅστις ἐπιβεβαιῶν εἶδησιν παρασχεθεῖσαν εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου προσθέτει, ὅτι καὶ ἡ πρᾶξις τῆς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐκκλησίας ἦτο σύμφωνος πρὸς τὴν τῆς Ρώμης, διότι καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ δὲν ἐτελεῖτο Εὐχαριστία κατὰ τὰ Σάββατα.

2. Αἱ τέσσαρες ἐποχαί.

Αἱ ἐβδομάδες τοῦ ἐνιαυτοῦ κατενεμήθησαν ἐν Ρώμῃ κατὰ τὰς τέσσαρας ἐποχὰς τοῦ ἔτους, ἅπαξ δὲ καθ' ἐκάστην ἐποχὴν ἐτηρεῖτο νηστεία τριῶν ἡμερῶν, ἥτοι κατὰ τὴν Τετάρτην, τὴν Παρασκευὴν καὶ τὸ Σάββατον τῆς ἐβδομάδος, τῆς καθωρισμένης πρὸς ἑορτασμὸν ἐκάστης ἐποχῆς. Ἡ κατὰ τὴν ἐβδομάδα ταύτην νηστεία τοῦ Σαββάτου ἦτο αὐστηροτέρα, διότι ἀπὸ τῆς ἐσπέρας τῆς Πέμπτης ἐτηρεῖτο πλήρης ἀσιτία, τὸ δὲ ἐσπέρας τοῦ Σαββάτου ἐγένετο ἀγρυπνία ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Πέτρου. Ἡ νηστεία αὕτη τῶν τεσσάρων ἐποχῶν, τηρουμένη μόνον ἐν Ρώμῃ ἐκράτησεν ἀπὸ τοῦ πέμπτου αἰῶνος, κατὰ τὴν γνώμην δὲ τοῦ Duchesne³ εἶναι ἀπόλειμμα τῆς ἀρχικῆς ὑπερθέσεως τῆς νηστείας τῆς Παρασκευῆς καὶ γενικῶς τῆς ἐβδομαδιαίας νηστείας. Ἐν καλαιωτέροις χρόνοις δηλαδὴ ἡ νηστεία ἐτηρεῖτο κατὰ τὴν Τετάρτην καὶ τὴν Παρασκευὴν παρατεινομένη καὶ κατὰ τὸ Σάββατον. Ἐν τῇ ἀρχῇ δ' ἐκάστης ἐποχῆς τοῦ ἔτους καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἐβδομάδα αὐτῆς ἐτηρεῖτο αὐστηρότερον, τελουμένης καὶ λειτουργίας κατὰ τὴν Τετάρτην καὶ Παρασκευὴν τῆς ἐβδομάδος ταύτης. Βραδύτερον ἢ νηστεία τῆς Τετάρτης ἐχαλαρώθη, διατηρηθείσης μόνον τῆς κατ' αὐτὴν τελέσεως τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀπέμεινε δὲ μόνον ἡ αὐστηρὰ νηστεία τῆς Παρασκευῆς καὶ τοῦ Σαββάτου, ἢ ἐπι-

1. De jejun. 14.

2. Ἐκκλ, Ἰστ. VII 13.

3. Ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 223.

σφραγιζομένη διὰ τῆς ἀγρυπνίας, τῆς ἀκολουθουμένης πάντοτε ὑπὸ τῆς θείας λειτουργίας περατουμένης κατὰ τὰς πρώτας ὥρας τῆς Κυριακῆς.

3. Κινηταὶ ἑορταί.

1. Αὐταὶ εἰσιν ὡς γνωστὸν αἱ περὶ τὸ Πάσχα ὡς κέντρον κινούμεναι, ἐφ' ὅσον καὶ τὸ κέντρον αὐτῶν τοῦτο εἶναι κινήτῳ, ἐξαρτώμενον ἐκ τῆς 14 τοῦ κατ' Ἰουδαίους μηνὸς Νισάν, ὄντος σεληνιακοῦ καὶ ἐκ τῆς ἑαρινῆς ἰσημερίας καθοριζομένου. Καὶ ἡ μὲν παλαιότερα ἔρις, ἡ μεταξὺ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῶν ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἐκκλησιῶν ἀναφύεσσα, ἐκ τοῦ ὅτι ἡ μὲν πρώτη ἐώρταζε τὸ Πάσχα κατὰ τὴν Κυριακὴν, τὴν εὐθὺς ἐπακολουθοῦσαν εἰς τὴν 14 Νισάν (Πάσχα ἀναστάσιμον), αὐταὶ δὲ ἐξαίρουσαι τὸ Σταυρώσιμον Πάσχα ἐτέλουν αὐτὸ κατ' αὐτὴν τὴν 14 Νισάν, διηυθετήθη κρατησάσης πανταχοῦ τῆς πράξεως τῆς Ρώμης. Προέκυψαν ὅμως νέαι δυσκολίαι λόγῳ τῆς διαφορᾶς περὶ τοὺς ὑπολογισμοὺς πρὸς καθορισμὸν τῆς 14 Νισάν. Ἡ Ρώμη στηριζομένη εἰς κύκλους σεληνιακοὺς ἀτελεῖς καθώριζεν ἐσφαλμένως τὴν ἡλικίαν τῆς σελήνης, ἐντεῦθεν δὲ προῆλθε διαφωνία αὐτῆς πρὸς τὴν ἀκριβεστέρας ὑπολογισμοὺς ἀκολουθοῦσαν ἐκκλησίαν τῆς Ἀλεξανδρείας. Ὡς ἐκ τούτου οἱ μὲν Ρωμαῖοι ὑπεστήριζον, ὅτι τὸ Πάσχα ἠδύνατο νὰ συμπέσῃ πρὸ τῆς 16 τοῦ σεληνιακοῦ μηνὸς καὶ συνεπῶς τοῦτο δὲν ἦτο εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν δυνατόν νὰ ἑορτασθῇ πέραν τῆς καθ' ἡμᾶς 21 Ἀπριλίου. Οἱ Ἀλεξανδρεῖς ὅμως ἐξ ἑτέρου ὑπεστήριζον ὅτι τὸ Πάσχα ἠδύνατο νὰ συμπέσῃ ὡς ἐνωρίτερον ὄριον τὴν 15 τοῦ σεληνιακοῦ μηνὸς, ὡς βραδύτερον δὲ τὴν 25 τοῦ καθ' ἡμᾶς Ἀπριλίου. Ἐν τέλει καὶ ἡ Ρώμη υἰοθέτησε τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς ὑπολογισμοὺς ἀκολουθήσασα τὸν πίνακα Διονυσίου τοῦ Μικροῦ. Αἱ Γαλλικανικαὶ ὅμως ἐκκλησίαι διετήρησαν μέχρι τῶν χρόνων τοῦ μ. Καρόλου τὴν παλαιὰν πρᾶξιν τὴν βασιζομένην ἐπὶ τοῦ πασχάλιου πίνακος τοῦ Βικτωρίου τῆς Ἀκουϊτανίας. ~~Παρόμοιόν τι ἐγένετο καὶ εἰς τὰς Βρεταννικὰς νήσους. Αἱ ἐκεῖ δηλαδὴ ἐκκλησίαι διετήρησαν παλαιὸν πασχάλιον κανόνα, ὄντα ἐν χρήσει ἐν Ρώμῃ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ τετάρτου αἰῶνος, κατὰ τὸν ὅποιον τὸ Πάσχα ἠδύνατο νὰ συμπέσῃ ἀπὸ τῆς 14 μέχρι τῆς 20 τοῦ μηνὸς Νισάν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ Ρώμη ἐν τῷ μεταξὺ ἐπανειλημμένως ἐτροποποίησε τὸ πασχάλιον τῆς, οἱ κατὰ τὸν ἑβδομον αἰῶνα ἀποσταλέντες εἰς τὰς νήσους ταύτας νέοι ἱεραπόστολοι ἐκ Ρώμης περιῆλθον εἰς σοβαρὰς διαφωνίας πρὸς τοὺς ἐντοπίους κληρικοὺς ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τῆς ἡμερομηνίας τοῦ Πάσχα, αἰτινες συνετάραξαν οὐκ ὀλίγον τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τούτων. Ταῦτα ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τῆς ἡμερομηνίας τοῦ Πάσχα κατὰ τὸν Duchesne⁴.~~

4. Ἐνθ. ἀν. σελ. 228.

4. Ἡ πρό τοῦ Πάσχα νηστεία.

1. Τῆς Τεσσαρακοστῆς, ὡς περιλαμβανούσης σειρὰν ὀλόκληρον ἑβδομάδων νηστείας, δὲν ἔχομεν ἕχνη πρό τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ἐν Ρώμῃ, ὅπως καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εἰς τὴν Τεσσαρακοστὴν περιλαμβάνετο καὶ ἡ Μ. Ἑβδομάς, εἰς τρόπον ὥστε ἡ νηστεία περιλάμβανε ἐξ ἑβδομάδας, ἐνῶ ἐν Κων)λει καὶ ἐν Συρίᾳ διήρκει αὐτὴ ἑβδομάδας ἑπτὰ, ἦτοι ἐξ ἑβδομάδας πρό τῆς μεγάλης ὑπολογιζομένης ὡς ἑβδόμης ἑβδομάδος. Ὡσαύτως ἐνῶ ἐν Κων)λει πάντα τὰ Σάββατα καὶ αἱ Κυριακαὶ πλὴν τοῦ Μ. Σαββάτου δὲν ἐθεωροῦντο ἡμέραι νηστείας, χαλαρουμένης ταύτης κατὰ τὰς ἡμέρας αὐτάς, ἐν Ρώμῃ μόνον αἱ Κυριακαὶ ἐξηροῦντο τῆς νηστείας, οὕτω δὲ εἰς τὴν πραγματικότητα εἰς ἀμφοτέρας τὰς χώρας ταύτας ἐνήστευον τριάκοντα καὶ ἐξ ἡμέρας (Ρώμη 42-6 Κυριακὰς = 36 Κων)λις 49-13=36). Βραδύτερον κατὰ τὸν ἑβδομον αἰῶνα προσετέθησαν ἐν Ρώμῃ καὶ ἐν ταῖς ἀμέσως ἐξ αὐτῆς ἐξαρτωμέναις ἐκκλησίαις τέσσαρες ἀκόμη ἡμέραι νηστείας, ἄγνωστον ἐπὶ τίνος πάπα, ὠρίσθησαν δὲ καὶ ἑορταστικαὶ Κυριακαὶ περιλαμβανόμεναι εἰς τὸν κύκλον τῶν Πασχαλίων ἑορταστικῶν λειτουργιῶν αἱ ἀμέσως τῆς Τεσσαρακοστῆς προηγούμεναι τρεῖς Κυριακαί, αἱ γνωσταὶ μέχρι σήμερον ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν in Septuagesima, in Sexagesima, in Quadragesima, τῶν ὁποίων ἀντίστοιχοι δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν αἱ καθ' ἡμᾶς Κυριακαὶ τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου, τοῦ Ἀσώτου, τῶν Ἀπόκρεων, μεθ' ἃς ἔπεται ἡ ἡμηνησίσιμος ἑβδομάς τῆς Τυροφάγου.

2. Αἱ Γαλλικανικαὶ ὁμως ἐκκλησίαι ἐπέμειναν εἰς τὴν παλαιὰν ρωμαϊκὴν πρᾶξιν τῶν ἐξ ἑβδομάδων νηστείας, τοιαύτη δὲ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ συνήθεια τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μιλάνου, ἐνθα ἡ νηστεία δὲν ἀρχίζει ἀπὸ τῆς Τετάρτης τῶν σποδῶν ἢ τῆς τέφρας (cineris), ὡς μεταγενεστέρως ἐν Ρώμῃ, ἀλλὰ τὴν ἐπακολουθοῦσαν Κυριακὴν. Ἐπὶ πλέον ἐν Μεδιολάνοις ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀμβροσίου δὲν ἐνήστευετο τὸ Σάββατον. Ἀντιθέτως ἡ ἐν Ἀγδῆ σύνοδος (506) καὶ ἡ τετάρτη τῆς Ὀρλεάνης (541) ἐκείνη μὲν ἐν τῷ δωδεκάτῳ, αὐτὴ δὲ ἐν τῷ δευτέρῳ κανόνι αὐτῆς κατὰ πρόδηλον ἐκ Ρώμης ἐπίδρασιν ὠρίσαν, ἵνα καὶ κατὰ τὰ Σάββατα τῆς Τεσσαρακοστῆς μὴ καταλύηται ἡ νηστεία. Ἐξ ἑτέρου ἐνῶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπηγορεύετο ἡ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς Τεσσαρακοστῆς τέλεσις πλήρους λειτουργίας, πλὴν τοῦ Σαββάτου καὶ Κυριακῆς, κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τελουμένης τῆς λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων, ἐν τῇ Δύσει μεταγενεστέρως πῶς ἐπέκνωσαν τὰς κατὰ τὴν Τεσσαρακοστὴν λειτουργίας. Οὕτω τὸ μὲν Μοζαραβικὸν missale περιέχει λειτουργίας διὰ τὰς Τετάρτας καὶ Παρασκευὰς ὅλης τῆς Τεσσαρακοστῆς, τὸ δὲ Γελασιανὸν Εὐχολόγιον διὰ πάσας τὰς ἡμέρας αὐτῆς.

5. Ἡ Μεγάλη Ἑβδομάς.

1. Ἀρχεται αὕτη ἀπὸ τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων. Τῆς λειτουργίας τῆς ἡμέρας ταύτης προηγεῖτο λιτανευτικὴ πομπή, καθ' ἣν οἱ πιστοὶ ἐκράτουν κλάδους φοινίκων, ἐκ προτέρου ἠύλογημένων, κράζοντες τὸ Ὠσαννά εἰς ἀνάμνησιν τῆς θριαμβευτικῆς εἰσόδου τοῦ Κυρίου εἰς Ἱεροσόλυμα. Ἡ τελετὴ αὕτη κρατήσασα ἐνωρὶς ἐν Ἱεροσολύμοις, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τῆς Αἰθερίας καὶ ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα ἀκμάσαντος Κυρίλλου τοῦ Σκυθουπόλεως⁵ εἰσήχθη πολὺ μεταγενεστέρως καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Τὰ ἀρχαῖα λατινικὰ λειτουργικὰ βιβλία δὲν μνημονεύουσιν αὐτῆς. Ὁ Ἀμαλάριος τοῦ Metz⁶ ὁμιλεῖ πρῶτος περὶ αὐτῆς χωρὶς ὅμως νὰ ἐμφαίνηται ἐκ τῆς μαρτυρίας αὐτοῦ, ὅτι εἶχεν αὕτη γενικευθῆ. Καὶ ὁ Ἰσίδωρος Σεβίλλης⁷ μαρτυρεῖ περὶ συνηθείας τοῦ νὰ φέρωσι οἱ πιστοὶ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην τῶν *Palmarum* κλάδους φοινίκων εἰς τὸν ναόν, κράζοντες τὸ Ὠσαννά, χωρὶς ὅμως νὰ ποιῆται λόγον περὶ λιτανευτικῆς πομπῆς. Ὁ Duchesne⁸ φρονεῖ, ὅτι ἐν τῇ Δύσει ἡ συνήθεια αὕτη ἐκράτησε μεταξὺ τῶν ὀγδοῦ καὶ ἐνάτου αἰῶνος.

2. Ὡς πρὸς τὰς λοιπὰς ἡμέρας οἱ λειτουργίαι τῆς Μ. Δευτέρας καὶ τῆς Μ. Τρίτης δὲν φαίνεται νὰ εἶχον ἀκόμη εἰσαχθῆ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν Λέοντος τοῦ μεγάλου, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ πάπας οὗτος συνεθίζων νὰ ὁμιλῇ καθ' ἑκάστον ἔτος περὶ τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου, ἤρχιζε τοὺς περὶ τούτου λόγους αὐτοῦ ἀπὸ τῆς πρὸ τοῦ Πάσχα Κυριακῆς καὶ ἐπανελάμβανε τούτους κατὰ τὴν λειτουργίαν τῆς Μ. Τετάρτης. Ὑποδηλοῦται δὲ ἐκ τούτου, ὅτι ἡ Μ. Δευτέρα καὶ ἡ Μ. Τρίτη δὲν παρεῖχον αὐτῶ εὐκαιρίαν πρὸς συνέχισιν τῶν λόγων αὐτοῦ. Ἡ σημερινὴ δὲ ἀκολουθία τῆς Μ. Παρασκευῆς, παρατηρεῖ ὁ Duchesne⁹, ἐὰν ἀποσπάσωμεν ἐξ αὐτῆς τὴν τελετὴν τῆς προσκυνήσεως τοῦ Σταυροῦ καὶ τὴν λειτουργίαν τῶν Προηγιασμένων, ἅτινα ἀποτελοῦσι μεταγενεστέρως παρεμβολάς, παρέχει ἡμῖν ἀκριβῆ τὴν τάξιν τῶν ἀρχαίων συνάξεων, καθ' ἃς δὲν ἐτελεῖτο λειτουργία. Συνίσταντο αὗται εἰς βιβλικὰ ἀναγνώσματα μετὰ παρεπιπτόντων ὕμνων καὶ δεήσεων ἀναφερομένων εἰς πάσας τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ ἀναγνώσματα ταῦτα εἶναι ἀκόμη ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς Μ. Παρασκευῆς τρία, ἐν προφητικόν, ἕτερον ἀποστολικόν καὶ τρίτον εὐαγγελικόν, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρενεύρονται δύο ψαλμοὶ ἐν εἴδει *Graduale* τὸ ἐν καὶ *tractum* τὸ ἕτερον. Καρὰ τὸν τύπον λοιπὸν τοῦτον διεξήγοντο καὶ αἱ ἀκολουθίαι τῆς Μ. Δευτέρας καὶ τῆς Μ. Τρίτης. Ἐκ τούτου ἄγεται τις εἰς τὴν εἰκασίαν, ὅτι ἀρχικῶς καὶ ἡ ἀκολουθία τῆς Μ. Τετάρτης τὴν αὐτὴν ἡκο-

5. Ἐν τῷ Βίβω τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου C. 11,103.

6. De eccl. off. I,10.

7. De offic. I 28.

8. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 237.

9. Αὐτόθ. σελ. 224.

λούθει τάξιν καὶ ὅτι ἡ λειτουργία, ἡ κατ' αὐτὴν τελουμένη, προσετέθη μεταγενεστέρως, ὅπως καὶ εἰς τὰς ἀκολουθίας τῆς Μ. Δευτέρας καὶ τῆς Μ. Τρίτης. Κατὰ τὸν ὄγδοον ἐν τούτοις αἰῶνα κατὰ τὴν Μ. Τετάρτην ἐγίνοντο δύο ἀκολουθίαι· ἡ πρωινή, καθ' ἣν ἀπηυθύνοντο αἱ αὐταὶ δεήσεις ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας, αἵτινες καὶ κατὰ τὴν Μ. Παρασκευὴν σήμερον, καὶ ἡ ἑσπερινή, καθ' ἣν ἐτελεῖτο ἡ θεία λειτουργία¹⁰.

3. Ἡ Μ. Πέμπτη ὡς ἡμέρα ἀναμνήσεως τῆς παραδόσεως τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας, ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ εορτάζεται μετὰ τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου. Κατ' αὐτὴν, ὡς εἶπομεν ἤδη, καθηγιάζοντο καὶ τὸ μύρον τοῦ χρίσματος, καθὼς καὶ τὰ ἔλαια τοῦ ἐπορισμοῦ καὶ τῶν ἀσθενῶν. Ἐν τῇ Ἀφρικῇ ἡ λειτουργία, κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἶπομεν, ἐτελεῖτο τὸ ἑσπέρας μετὰ τὸ δεῖπνον κατὰ τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ 39 κανόνος τῆς ἐν Καρχηδόνι ἐν ἔτει 397 συνελθούσης συνόδου¹¹.

4. Κατὰ τὴν Μ. Παρασκευὴν, ὡς ἡμέραν ἀναμνήσεως τῆς Σταυρικῆς θυσίας τοῦ Κυρίου, δὲν ἐτελεῖτο θεία λειτουργία. Εἶπομεν ἀνωτέρω, ὅποια τις ὑπῆρξεν ἀρχικῶς ἡ κατ' αὐτὴν ἀκολουθία. Κατὰ τὸν ἑβδομον ὅμως ἡ ὄγδοον αἰῶνα παρεισήχθη κατ' ἐπίδρασιν Ἱεροσολυμιτικὴν ἢ προσκύνησις τοῦ Σταυροῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀπαξ μόνον τοῦ ἔτους ἐν τῇ ρωμαιοκαθολικῇ ἐκκλησίᾳ τελουμένη λειτουργία τῶν Προηγιασμένων, ἥτις κατ' οὐσίαν δὲν εἶναι ἄλλο τι παρά κοινωνία ἐκ καθηγιασμένου κατὰ τὴν Μ. Πέμπτην ἄρτου μεταφερομένου ἐν πομπῇ ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου ἐντὸς τῆς πυξίδος, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐτηρεῖτο. Μετὰ τὴν ἀπόθεσιν δὲ ταύτην ἀπαγγέλλεται ἡ Κυριακῇ προσευχὴ μετὰ τοῦ ἐμβολισμοῦ, ρίπτεται τμῆμα ἐκ τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου εἰς ποτήριον περιέχον κοινὸν οἶνον καὶ ἐπακολουθεῖ ἡ κοινωνία. Ἐὰν συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν τῇ Βυζαντινῇ λειτουργίᾳ κώδικές τινες ἐπιγράφουσι τὴν καθ' ἡμᾶς Προηγιασμένην εἰς Γρηγόριον τὸν Διάλογον, ὁ πάπας οὗτος ἐγένετο εἰσηγητὴς καὶ ἐν Ρώμῃ τῆς λειτουργίας ταύτης, ἐντεῦθεν δὲ τινες τῶν ἐν Ἀνατολῇ ἀπέδωκαν ἐσφαλμένως εἰς αὐτὸν καὶ τὴν Βυζαντινὴν Προηγιασμένην. Ἐπειδὴ δὲ ὁ πάπας Γρηγόριος διέτριψεν ἐφ' ἱκανὸν καὶ ἐν Κωνίᾳ, εἶναι πιθανώτατον, ὅτι κατὰ Βυζαντινὴν ἐπίδρασιν εἰσήχθη καὶ ἐν Ρώμῃ ἡ Προηγιασμένη, δὲν εἶναι δὲ ἄνευ σημασίας τινός, ὅτι παλαιότερον καὶ κατὰ τὸ καθ' ἡμᾶς τυπικὸν ἐτελεῖτο ἐν τῇ Μ. Παρασκευῇ καὶ Προηγιασμένη ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῆς κατατάξεως τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Ἀποκαθλώσεως.

10. Duchesne αὐτόθ.

11. «Ut sacramenta altaris non nisi a jejunis hominibus celebrentur, excepto uno die anniversario, quo Domini coena celebratur». Ὁ κανὼν περιελήφθη ἐν Ἑλληνικῇ μεταφράσει καὶ εἰς τὰς καθ' ἡμᾶς κανονικὰς συλλογὰς, ὡς ἀλλαχοῦ εἶπομεν. Καὶ ὁ Αὐγουστίνος ὁμιλεῖ περὶ τῆς πράξεως ταύτης ἐν τῇ Epist 118 ad Januarium, προσθέτων, ὅτι δι' ἐκείνους, οἵτινες δὲν ἐνήστευον καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν ταύτην ἐτελεῖτο ἐκτὸς τῆς ἑσπερινῆς καὶ πρωινῆς λειτουργίας, καθ' ἣν ἠδύνατο νὰ κοινωνήσουσιν οὗτοι μετὰ τὸ πρωινὸν ἄριστον.

5. Κατὰ τὸ Μ. Σάββατον δὲν ἐγένετο τὴν πρῶταν σὺναξίς τις εἰδική. Αἱ σήμερον κατὰ τὴν πρῶταν διεξαγόμεναι τελεταί, διεξήγοντο παλαιότερον καὶ μέχρι τοῦ ὄγδδου αἰῶνος τὸ ἀπόγευμα τοῦ μ. Σαββάτου παρατεινόμεναι μέχρι τῆς νυκτὸς καὶ ἔχουσαι ὡς συνέχειαν τὸ βάπτισμα τῶν φωτιζομένων καὶ τὴν ἐπακολουθοῦσαν εἰς αὐτὸ πρῶτην λειτουργίαν τοῦ Πάσχα. Αἱ τελεταὶ αὗται ἀπεσιόπουν τὴν εὐλογίαν τοῦ νέου πυρός, καθὼς καὶ τὴν τῆς λαμπάδος, μετ' αὐτὰς δὲ ἤδη τελουμένας τὴν πρῶταν ἐπακολουθεῖ λειτουργία. Καθ' ἃ ἀναφέρει ὁ Duchesne¹², εἰς τὰς εὐλογίας ταύτας ἤχθησαν ὑπὸ συμβολισμοῦ τινος. Ὁ θάνατος δηλαδὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα ἀνάστασις αὐτοῦ εἰκονίζονται ἐκφραστικῶς ἐν τῷ πυρὶ, τῇ λαμπάδι καὶ τῇ λυχνίᾳ, ἅτινα σβεννύμενα πρὸς στιγμὴν ἀνάπτονται καὶ πάλιν. Εἰς παλαιότερους ὅμως χρόνους αἱ ἀφαί αὗται ἦσαν ἐν Ρώμῃ ἄγνωστοι. Ἐκεῖ μεγάλοι κανδηλαὶ ἢ λυχνίαι, παρασκευαζόμεναι τὴν Μ. Πέμπτην καὶ διατηρούμεναι ἀκοίμητοι, ἐχρησίμευον ἵνα ἐκεῖθεν λαμβάνωσι τὴν φλόγα, ὅπως κατὰ τὴν Μ. Παρασκευὴν καὶ τὸ Μ. Σάββατον ἀνάπτωσι τὰς δύο λαμπάδας, αἵτινες ἐν πομπῇ προηγούντο τοῦ πάπα, ἀντὶ τῶν ἐπτὰ, αἵτινες συνήθως ἐκρατοῦντο ἀνημμένοι ὑπὸ τῶν προπορευομένων αὐτοῦ κατὰ τὴν μετάβασίν του εἰς τὸν ναόν. Ἐξω ὅμως τῆς Ρώμης, ἦτοι ἐν τῇ ἄνω Ἰταλίᾳ, τῇ Γαλλίᾳ καὶ τῇ Ἰσπανίᾳ ἡ εὐλογία τῆς λαμπάδος εἰσῆχθη ἐνωρίς. Ἡ πασχάλιος λαμπὰς εὐρηται ἐν χρήσει καὶ ἐν Ραβέννῃ κατὰ τὸν ὄγδδον αἰῶνα, ἐν δὲ τῇ κάτω Ἰταλίᾳ ἡ εὐλογία τῆς λαμπάδος, ὡς λέγει ὁ Duchesne¹³ ἀφῆκε λίαν ἐπιβλητικὰ ἔχνη ἐν τῇ λειτουργικῇ παλαιογραφίᾳ. Ἡ Μοζαραβικὴ λειτουργία προϋποθέτει ἐκτὸς τῆς εὐλογίας τοῦ πυρός, ἣτις φαίνεται εἰσαχθεῖσα μεταγενεστέρως, καὶ διπλῆν ἄλλην εὐλογίαν, τὴν τῆς λυχνίας καὶ τῆς λαμπάδος.

6. Μετὰ τὰς τελετὰς ταύτας τῆς Ἐνάρξεως ἐπηκολούθει ἡ μακρὰ σειρά τῶν ἀναγνωσμάτων, οἱ ὕμνοι καὶ αἱ εὐχαί, εἶτα ἡ εὐλογία τοῦ ὕδατος τοῦ βαπτίσματος, τὸ βάπτισμα, τὸ χρῆσμα καὶ τέλος ἡ λειτουργία, ἣτις ἐπερατοῦτο εἰς τὰς ὀρθρινὰς ὥρας τῆς ἡμέρας τοῦ Πάσχα. Τὰς κινητὰς ἑορτὰς ἐπεσφράγιζεν ἡ λαμπρὰ ἑορτὴ τῆς Πεντηκοστῆς, ἡ κλειούσα τὴν ὅλην χαρμόσυνον περίοδον τὴν ἐπακολουθοῦσαν εἰς τὸ Πάσχα.

6. Αἱ ἀκίνητοι ἑορταί.

1. Ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων. Παράδοσις παλαιὰ περὶ τῆς ἡμερομηνίας, καθ' ἣν ἐγεννήθη ὁ Κύριος, δὲν ὑπάρχει. Βιβλίον τι τιτλοφορούμενον De Pascha computus, δημοσιευθὲν τῷ 243, εἶτε ἐν Ἀφρικῇ εἶτε ἐν Ἰταλίᾳ καθορίζει ὡς ἡμερομηνίαν τῆς γεννήσεως τοῦ Κυρίου τὴν 28

12. Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 240.

13. Αὐτόθι σελ. 242.

Μαρτίου¹⁴. Ἐξ αὐτοῦ δύναται τις νὰ εἰκάσῃ, ὅτι ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων ἦτο ἀκόμη ἀγνωστος κατὰ τέλη τοῦ τρίτου αἰῶνος. Τὸ πρῶτον ἀναφέρεται ἡ ἑορτὴ αὕτη ἐν τῷ Φιλοκαλιανῷ ἡμερολογίῳ συνταχθέντι ἐν Ρώμῃ τῷ 336, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναγράφεται: «VIII kalend. Januar. natus Christus in Betleem judaeae». Καθαρῶς Ρωμαϊκὴ ἡ ἑορτὴ αὕτη εἰσήχθη ἐκ Ρώμης καὶ εἰς Ἀντιόχειαν περὶ τὸ 375, ὡς ἐμφαίνεται ἐξ ὀμιλίας τινὸς τοῦ θείου Χρυσοστόμου¹⁵ περὶ ἧς εἶπομεν ἀλλαχοῦ. Ἡ ἑορτὴ τῶν Ἐπιφανείων, καθ' ἣν ἑορτάζετο πρότερον ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἡ Γέννησις τοῦ Σωτῆρος, ἦτο ἀγνωστος ἐν Ρώμῃ, ἐξ οὗ καὶ δὲν μνημονεύεται ἐν τῷ Φιλοκαλιανῷ ἡμερολογίῳ. Ἐν τούτοις βραδύτερον εἰσήχθη καὶ αὕτη ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Αὐγουστίνος ἐμέμφετο τοὺς μὴ τηροῦντας αὐτὴν Δονατιστάς, «quia nec unitaten amant, nec orientali ecclesiae... communicant»¹⁶.

2. Ὡς πρὸς τὰ αἴτια, διὰ τὰ ὁποῖα καθωρίσθη ἡ 25 Δεκεμβρίου ὡς ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων, προεβλήθησαν διάφοροι ὑποθέσεις. Οὕτω προεβλήθη ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ἐπεζητήθη νὰ ὑποκατασταθῇ ἡ παρὰ Ρωμαίους ἑορτὴ Saturnalia δι' ἄλλης ἐπισημοῦ χριστιανικῆς πρὸς ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ. Καθ' ἃ ὁμοῦ σημειοῖ ὁ Duchesne¹⁷ ἡ ἑορτὴ αὕτη ἤρχιζε τὴν 17 Δεκεμβρίου καὶ δὲν παρετείνετο πέραν τῆς 23 τοῦ αὐτοῦ μηνός. Ἄλλοι εἰσηγήθησαν ἀντὶ τοῦ Σατουρναλίων τὴν ἑορτὴν τοῦ Natalis invicti, ἧτις ἦτο ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἥλιου, τοῦ ὁποίου ἡ γέννησις συνέπιπτε πρὸς τὸ χειμερινὸν ἡλιοστάσιον ἦτοι τὴν 25 Δεκεμβρίου κατὰ τὸ Ρωμαϊκὸν ἡμερολόγιον, ἦσαν δὲ διαδεδομένα ἐν Ρώμῃ κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα τὰ μυστήρια τοῦ Μίθρα, ἐν οἷς ἐλατρευέτο ὁ ἀήττητος (Invictus) Ἥλιος. Εἰς ἀντίδρασιν λοιπὸν κατὰ τοῦ Μιθραϊσμοῦ, ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία καθώρισεν τὴν 25 Δεκεμβρίου ὡς ἡμέραν τῆς γεννήσεως τοῦ Κυρίου, ὅστις εἶνε ὁ Ἥλιος τῆς Δικαιοσύνης. Ὁ Duchesne¹⁸ ὁμοῦ εὐρίσκει πιθανωτέραν τὴν ἐκδοχὴν, καθ' ἣν ἡ ἡμερομηνία τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ καθωρίσθη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἡμερομηνίας τοῦ θανάτου του, ἧτις καὶ κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν¹⁹ καὶ κατὰ τὸν Πασχάλιον πίνακα τοῦ Ἰππολύτου καὶ κατὰ τὰ ψευδεπίγραφα Acta Pilati, ἅτινα ἠκολούθουν καὶ οἱ Τεσσαρεσκαίδεκαίτιται²⁰ ἦτο ἡ 25 Μαρτίου. Ἐκ τῆς ἰδέας δέ, ὅτι ὁ Χριστὸς δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διέλθῃ ἐν τῇ γῆ εἰ μὴ ὁ λ ο κ λ η ρ ο ν ἀριθμὸν ἐτῶν καὶ οὐχὶ ἔτη ἐλαττούμενα κατὰ μῆνάς τινας, ἤχθησαν εἰς τὸ νὰ καθορί-

14. Τὸ περίεργον αὐτὸ σύγγραμμα, λέγει ὁ Duchesne (μν. ἔργ. σελ. 247 ὑποσ. 3). εὐρίσκει τις εἰς τὰ παραρτήματα τῆς ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ Κυπριανοῦ ὑπὸ Hartel σελ. 267.

15. M. 49,351.

16. Serm. 202.

17. Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 250

18. Αὐτόθ. σελ. 250

19. Adver. Judaeos c. 8

20. Ἐπιφαν. Ἀΐρεσ. 50,1.

σωσιν ἡμέραν μὲν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τὴν 25 Μαρτίου, ἡμέραν δὲ γεννήσεως τὴν 25 Δεκεμβρίου²¹.

7. Αἱ ἄλλαι ἀκίνητοι ἑορταί. Μηνολόγια καὶ Μαρτυρολόγια.

Αἱ κατ' ἔτος ἀκίνητοι ἑορταί, αἱ ἐκασταχοῦ, ἐπισυνάγουσαι τοὺς πιστοὺς πρὸς τιμὴν τῶν κατ' αὐτὰς μνημονευομένων ἁγίων, εἰσὶ καταγεγραμμέναι εἰς τὰ διάφορα τοπικὰ ἡμερολόγια καὶ μηνολόγια. Τὰ παλαιότερα ἐκ τούτων εἶνε τὰ τῆς Ρώμης, τῆς Τουρώνης καὶ τῆς Καρθαγένης. Τὸ τῆς Ρώμης, γράφει ὁ Duchesne²², περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς ὑπὸ δύο διαφόρους μορφάς. Ἡ πληρεστέρα ἐκ τούτων εἶναι τὸ λεγόμενον Ἱερωνυμικὸν μαρτυρολόγιον, ἀποδιδόμενον μὲν εἰς τὸν Ἱερώνυμον, ἀποτελεῖ ὅμως συλλογὴν ὑποστᾶσαν πολλὰς μεταγενεστέρως ἀναθεωρήσεις, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ τελευταῖαι μὲν ἀνάγονται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ πάπα Σίξτου Γ' (432-440), ἀλλὰ παρουσιάζονται καὶ ἔχνη συντάξεως αὐτοῦ παλαιότερας συγχρόνου τοῦ πάπα Μιλτιάδου (311-314). Οἱ συμπληται τοῦ Ἱερωνυμικοῦ μαρτυρολογίου παρεισήγαγον εἰς αὐτὸ καὶ πληρεστέραν τινὰ ἔκδοσιν τοῦ συριακοῦ μηνολογίου, συνταχθέντος περὶ τὰ τέλη τοῦ τετάρτου αἰῶνος, τὸ ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ὁ M. Wright κατὰ χειρόγραφόν τι τοῦ ἔτους 412, ἀλλὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Duchesne ἀποτελεῖ μόνον περίληψιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου.²³ Ἡ ἄλλη μορφή τοῦ Ρωμαϊκοῦ μηνολογίου εὐρηται εἰς δύο πίνακας, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ μὲν φέρει τὸν τίτλον *Depositiones episcoporum*, ὁ δὲ ἕτερος *Depositiones martyrum*. Οἱ πίνακες οὗτοι περιλαμβάνονται εἰς τὴν Φιλοκαλιανὴν συλλογὴν καὶ ἀνάγονται εἰς τὸ ἔτος 336.

2. Ἐξ ἄλλου τὸ ἡμερολόγιον τῶν νηστεϊῶν καὶ τῶν ἀγρυπνιῶν τῆς ἐκκλησίας τῆς Τουρώνης διεσώθη ἐν τῇ *Historia Francorum* (X,31), τὴν ὁποίαν συνέταξεν ὁ ἐπίσκοπος τῆς Τουρώνης Γρηγόριος. Τοῦτο μνημονεῦει μόνον τῶν ἐπισήμων ἑορτῶν, τῶν ὁποίων προηγούντο ἀγρυπνίαι, κατὰ διάταξιν καθορισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Perpetuus (460-490).

3. Τὸ ἡμερολόγιον τῆς ἐν Καρθαγένῃ ἐκκλησίας ὀλίγον τι νεώτερον τοῦ προηγουμένου, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι μνημονεῦει τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐν ἔτει

21. Ὁ Duchesne (ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 253 ὑποσ. 1) πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς ἐκδοχῆς ταύτης ἀναφέρει καὶ ἀλληγορικὴν τινα ἐρμηνείαν τοῦ Αὐγουστίνου (*In Heptat. II 90*), καθ' ἣν οἱ Ἰουδαῖοι παρεβίασαν τὸ παράγγελμα «οὐκ ἐψήσεις ἄρνα ἐν γάλακτι μητρὸς αὐτοῦ» (Δευτερ. ιδ 21), ὁ ἄμνος δὲ ἦτοι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐσφάγη τὴν 25 Μαρτίου, ἦτοι τὴν αὐτὴν ἡμέραν, καθ' ἣν ἡ μήτηρ ἔρχισε νὰ ἔχη γάλα· («*Dicuntur enim feminae ex quo conceperint lac colligeren*»).

22. Ἐνθα ἄνωτ. σελ. 278 καὶ ἐξῆς

23. Αὐτοθ. σελ. 254

505 ἀποθανόντος Εὐγενίου, ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Mabillon ²⁴ καὶ φέρει τὴν ἐπιγραφὴν: «Hic continentur dies natalicioium martyris et depositiones episcoporum, quos ecclesia Carthagenis anniversaria celebrant»

4. Διὰ τῆς συνενώσεως τῶν διαφόρων τούτων ἡμερολογίων τῆς Δύσεως μετὰ τῶν ὁμοίων των τῆς Ἀνατολῆς ἤτοι τῶν ἡμερολογίων τῆς Ἀντιοχείας, Νικομηδείας καὶ Ἀλεξανδρείας ἀπηρτίσθησαν τὰ Μαρτυρολόγια, τῶν ὁποίων αἱ παλαιότεραι συλλογαὶ συντεθεῖσαι ἐν Ἀφρικῇ καὶ Μ. Ἀσίᾳ ἀνάγονται εἰς τὰ μέσα τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Δὲν διατηρήθησαν ὁμως ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν μορφήν, ἀλλ' ἔχομεν ταύτας κατὰ τὸν Duchesne εἰς τὸ Μαρτυρολόγιον τὸ Ἱερωνυμικόν, τὸ ὁποῖον συνταχθὲν ἐν Ἰταλίᾳ περὶ τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνος, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, μετεφέρθη εἰς Γαλλίαν, ὅπου περὶ τὸ ἔτος 590 ὑπεβλήθη εἰς νέαν ἀναθεώρησιν καὶ ἔκδοσιν, ἐκ ταύτης δὲ προέρχονται πάντα τὰ ἤδη σωζόμενα χειρόγραφα αὐτοῦ. Τυχὸν τοῦτο μεγάλης δημοσιότητος κατὰ τοὺς ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου μέχρι τοῦ ἐνάτου αἰῶνος χρόνους, ἐπληρώθη ἐκ τῶν ἀντιγραφῶν αὐτοῦ σφαλμάτων περὶ τὸν καθορισμὸν τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν τόπων, ἐξ οὗ καὶ προτιμῶνται τούτου ἄλλα κείμενα, ἦττον πλήρη καὶ ὀλιγώτερον ἔκτενῆ, κληθέντα ἱστορικὰ μαρτυρολόγια.

8. Αἱ μετὰ τὰ Χριστούγεννα ἑορταί.

1. Αὐταὶ ἀνεφέροντο εἰς τοὺς μεγαλειτέρους ἀγίους τῆς Κ.Δ. Οὕτω τὴν 26 Δεκεμβρίου ἤγετο ἡ ἑορτὴ τοῦ Πρωτομάρτυρος Στεφάνου τὴν 27 ἡ τῶν ἀδελφῶν ἀποστόλων Ἰακώβου καὶ Ἰωάννου καὶ τὴν 28 ἡ τῶν Πέτρου καὶ Παύλου. Περὶ τούτων τῶν ἑορτῶν, ὡς μετὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων καὶ πρὸ τῆς 1 Ἰανουαρίου ἀγομένων, ὁμιλεῖ καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐν τῇ εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Βασίλειον ὁμιλίᾳ του. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν κατὰ τὴν ὡς ἄνω ἡμερομηνίαν ἑορτὴν τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου ὑπάρχει γενικὴ καθ' ἀπάσας τὰς ἐκκλησίας συμφωνία. Ὡς πρὸς δὲ τὴν κατὰ τὴν ἐπομένην ἡμέραν ἑορτὴν τῶν δύο υἱῶν Ζεβεδαίου συμφωνεῖ τό τε ἡμερολόγιον τῆς Καρθαγένης, καθὼς καὶ τὸ Ἱερωνυμικὸν μαρτυρολόγιον, ὅπως καὶ πάντα τὰ Γαλλικανικὰ βιβλία, ἐνῶ ἡ Ρώμη περιώρισε τὴν ἑορτὴν εἰς μόνον τὴν μνήμην τοῦ Ἰωάννου. Τὴν ἑορτὴν Πέτρου καὶ Παύλου τὸ Ἱερωνυμικὸν μαρτυρολόγιον μετέφερεν εἰς τὴν 29 Ἰουνίου, καθ' ἣν τοῦλάχιστον ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐτέλει αὐτὴν ἡ Ρώμη, κατ' αὐτὴν δὲ καὶ πᾶσα ἡ Δύσις, καὶ ἐν τέλει τὴν αὐτὴν ἡμερομηνίαν ἐδέχθη καὶ ἡ Βυζαντινὴ Ἐκκλησία, ἐνῶ ἐν Ἱερουσαλὴμ καὶ κατ' αὐτὸν ἔτι τὸν ἑβδομὸν αἰῶνα, ὡς ἐμφαίνεται ἐξ ὁμιλίας τινὸς τοῦ Πατριάρχου Σωφρονίου ²⁵ ἡ ἑορτὴ αὕτη ἤγετο τὴν 28 Δεκεμβρίου.

24. Analecta tom. III σελ. 398

25. M. 87,3361

Ἡ ἑορτὴ τῶν ἐν Βηθλεὲμ σφαγιασθέντων κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἡρώδου νηπιῶν, καθιερωθεῖσα κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα ἤγετο ἐν Ρώμῃ τὴν 28 Δεκεμβρίου, μίαν δὲ ἡμέραν βραδύτερον ἦτοι τὴν 29 Δεκεμβρίου ἐν Κων)λει.

9. Θεομητορικαὶ ἑορταί.

Ἡ παλαιότερα τούτων εἶναι ἡ τῆς Ὑπαπαντῆς, καθορισθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἡμερομηνίας, καθ' ἣν ἐτελεῖτο ἡ ἑορτὴ τῶν Χριστουγέννων. Μαρτυρουμένη τὸ πρῶτον ὡς ἀλλαχοῦ εἴπομεν, ὑπὸ τοῦ Ὀδοιπορικοῦ τῆς Αἰθιερίας ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν Quadragesimae de Eriphania, διεξήγετο ἐν Ἱεροσολύμοις τὴν 14 Φεβρουαρίου, διότι ἐκεῖ τότε ἦτο ἀκόμη ἄγνωστος ἡ 25 Δεκεμβρίου ὡς ἡμέρα ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων. Εἰσῆχθη καὶ ἐν τῇ Δύσει κατὰ ἐν ἔτει 542 ἐκδοθὲν διάταγμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τὸ ὀρίζον νὰ ἄγῃται αὕτη καὶ ἐν Κων)λει. Περὶ τὸν ἔβδομον αἰῶνα, κατὰ τὸν 52 κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου (692), μαρτυρεῖται βεβαίως καὶ ἡ ἑορτὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ὀρισθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἡμερομηνίας τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων τὴν 25 Μαρτίου, εἰς τοὺς αὐτοὺς δὲ χρόνους ἀνάγονται καὶ ἡ τοῦ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου (8 Σεπτεμβρίου) καὶ ἡ τῆς Κοιμήσεως αὐτῆς (15 Αὐγούστου). Καὶ αἱ τέσσαρες αὗται θεομητορικαὶ ἑρταὶ ἀναφέρονται ἐν τῷ Γελασιανῷ εὐχολογίῳ τοῦ ὀγδόου αἰῶνος. Εἰσῆχθησαν λοιπὸν καὶ ἐν Ρώμῃ ἐξ Ἀνατολῆς περὶ τὸν ἔβδομον αἰῶνα, καὶ ἐκ τῆς Ρώμης παρέλαβον αὐτὰς καὶ αἱ Γαλλικανικαὶ Ἐκκλησίαι.

10. Ἑορταὶ τοῦ Προδρόμου.

Φαίνεται μὲν ἀρχικῶς νὰ ὑπῆρξεν ἐν Ἀνατολῇ καὶ ἑορτὴ τις τοῦ Προδρόμου καθ' ἡμέραν τινὰ τῶν περὶ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων, ἀλλ' αὕτη βραδύτερον ἀντικατεστάθη ὑπὸ τῆς κατὰ τὴν 29 Αὐγούστου ἀγομένης ἑορτῆς τοῦ Ἀποκεφαλισμοῦ τοῦ Βαπτιστοῦ, εἰσαχθείσης πρῶτον ἐν Κων)λει καὶ ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησίαις, εἶτα δὲ καὶ ἐν Ρώμῃ. Ἡ ἑορτὴ τῆς Γεννήσεως τοῦ Προδρόμου κατὰ τὸν Duchesne εἶναι προελεύσεως Δυτικῆς, τῆς παλαιότερας περὶ αὐτῆς μαρτυρίας ἀπαντωμένης εἰς λόγους τοῦ Αὐγουστίνου²⁶. Ἡ ἡμερομηνία τῆς ἑορτῆς ὄρισθη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ πληροφορίας, ὅτι ἡ Παρθένος εὐηγγελίσθη τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου τῷ ἕκτῳ μηνὶ ἀπὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς κνοφορίας τῆς Ἑλισάβετ. Ὄρισθη δὲ ἡ 24 καὶ οὐχὶ ἡ 25 Ἰουνίου, ὡς ἐκ πρώτης ὕψεως θὰ ἀνέμενέ τις, διότι ὁ ὑπολογισμὸς τῶν ἕξ μηνῶν ἐγένετο κατὰ τὸ Ρωμαϊκὸν ἡμερολόγιον, κατὰ τὸ ὁποῖον ἡ 24 Ἰουνίου εἶναι ἡ VIII kalend. Jul., ὡς ἡ 25 Δεκεμβρ. εἶναι ἡ VIII kalend. Januar.

26. Serm. 196 καὶ 287. Ἐν τούτοις δὲν περιλαμβάνεται οὔτε εἰς τὸ Φιλοκαλιανὸν ἡμερολόγιον οὔτε εἰς τὸ τοῦ Polemius Silvius (448)

Τοῦτο ὑποδηλοῖ τὴν ρωμαϊκὴν προέλευσιν τῆς ἑορτῆς, καθ' ὅσον ἐὰν αὕτη εἰσήγето πρῶτον ἐν τῇ Ἀνατολῇ, θὰ ὠρίζετο κατὰ φυσικὸν λόγον ἢ 25 Ἰουνίου.

11. Ἡ ἑορτὴ τῆς Περιτομῆς.

1. Ἐν Ρώμῃ κατὰ τὸν ἔβδομον αἰῶνα τὴν 1 Ἰανουαρίου ἐτελεῖτο πανηγυρικὴ λειτουργία ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς ἁγίας Μαρίας τῆς Μεΐζονος ad Martyres, τὰ δὲ λειτουργικὰ βιβλία δὲν ὀμιλοῦσι περὶ τῆς Περιτομῆς τοῦ Κυρίου. Ἡ μόνη μνημονευομένη ἑορτὴ εἶνε ἢ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν Octavas Domini, ἥτοι ἢ καθ' ἡμᾶς ἀπόδοσις τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων. Τουναντίον τὰ ἀρχαιότατα τῶν Βυζαντινῶν Μηναλογίων μνημονεύουσι ταύτης, καθὼς καὶ τῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Βασιλείου. Εἰς τὰ Γαλλικανικὰ ὅμως βιβλία ἐμφανίζεται ἀρκούντως ἐνωρὶς ἢ ἑορτὴ, μνημονευομένη ὑπὸ τοῦ 17 κανόνος τῆς ἐν Τουρώνῃ συνελευθούσης τῷ 567 συνόδου, καθὼς καὶ ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Auxerre τοῦ Ἱερωνυμικοῦ μαρτυρολογίου (590) ὡς καὶ εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία τοῦ ἑβδόμου καὶ ὀγδόου αἰῶνος.

12. Ἡ ἑορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ.

Τὴν 14 Σεπτεμβρίου ἀρχικῶς ἐωρτάζετο ἐν Ἱεροσολύμοις ἢ ἐπέτειος τῶν ἐγκαινίων τῶν βασιλικῶν, τῶν ὑπὸ τῶν Μ. Κωνσταντίνου ἀνεγερευθεισῶν ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ καὶ ἐπὶ τοῦ Παναγίου Τάφου, ἅτινα ἐγένοντο μεγαλοπρεπῶς τῷ 336 ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων τῶν συγκροτησάντων τὴν ἐν Τύρῳ σύνοδον. Ὁ ἑορτασμὸς τῆς ἐπετείου ταύτης διήρκει ἐπὶ ὀκτῶ ἡμέρας, ἐσημειοῦτο δὲ κατ' αὐτὴν μεγάλη συρροὴ ἐπισκόπων, μοναχῶν καὶ προσκυνητῶν. Ἐξ Ἱεροσολύμων ἢ ἑορτὴ αὕτη εἰσήχθη εἰς Κων)λιν, εἶτα δὲ κατὰ τὸν ἔβδομον αἰῶνα καὶ ἐν Ρώμῃ. Αἱ Γαλλικανικαὶ ἐκκλησίαι, αἵτινες ἤγνόουν αὐτὴν, ἐώρταζον τὴν 3 Μαΐου τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ τιμίου Σταυροῦ, ἑορτὴν ἀποσιωπωμένην μὲν ὑπὸ τῶν εὐχολογιῶν Λεονιανοῦ καὶ τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ, μνημονευομένην ὅμως ὑπὸ τοῦ Missale gothicum καὶ τοῦ Missale τοῦ Bobbio, καθὼς καὶ τοῦ ὑποστάντος ἐν Γαλλίᾳ ἀναθεώρησιν Γελασιανοῦ εὐχολογίου.

13. Ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ καὶ τῶν Μακκαβαίων.

Ὁ μόνος ἄγγελος, εἰς τιμὴν τοῦ ὁποίου ἐγένετο σὺναξις πρὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος, εἶναι Μιχαὴλ ὁ ἀρχάγγελος. Ἡ κατὰ τὴν 8 Νοεμβρίου καθωρισμένη ἐν τῇ Βυζαντινῇ Ἐκκλησίᾳ Σὺναξις εἰς τιμὴν τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ πασῶν τῶν ἐπουρανίων Δυνάμεων, οὔσα ἀρχικῶς ἑορτὴ τοῦ Μιχαὴλ ἐκράτησεν ἐκ τῶν κατὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην Ἑγκαινίων τοῦ ναοῦ τοῦ εἰς τιμὴν αὐτοῦ ἀνεγερευθέντος εἰς τὰς Θέρμας τοῦ Ἀρχαδίου. Ἡ ἐν τῇ Δύσει δὲ ἑορτὴ κατὰ τὴν 29 Σεπτεμβρίου, ἢ καὶ ἐν τῷ Λεονιανῷ εὐχολογίῳ ἀναγρα-

φομένη, καθιερώθη ἐξ ἀφορμῆς τῶν κατὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην ἐγκαινίων τοῦ ἐν τοῖς περιχώροις τῆς Ρώμης καὶ εἰς τὸ ἕκτον μίλλιον τῆς Via Salaria ναοῦ εἰς τιμὴν τοῦ Μιχαήλ, τοῦ πρὸ πολλοῦ ἤδη κατερειπωθέντος.

2. Ἡ ἑορτὴ δὲ τῶν Μακκαβαίων κατὰ τὴν 1 Αὐγούστου ἐκράτησε καθ' ἅπασαν τὴν Ἐκκλησίαν ἤδη ἀπὸ τοῦ πέμπτου αἰῶνος, ἀναγεγραφομένη τόσον εἰς τὸ Συριακὸν μηνολόγιον (412), ὅσον καὶ εἰς τὰ ἡμερολόγια τοῦ Polemius Silvius (488) καὶ τῆς Καρθαγένης, καθὼς καὶ εἰς τὴν παλαιότεραν ἐκδοσιν τοῦ Ἱερωνυμικοῦ μαρτυρολογίου. Δὲν μνημονεύεται ὅμως οὔτε εἰς τὰ Γαλλικανικά, οὔτε εἰς τὰ Ρωμαϊκὰ λειτουργικὰ βιβλία, ἐκτὸς μόνον τοῦ Γελασιανοῦ εὐχολογίου, ἐκλιποῦσα ἴσως διότι κατὰ τὴν 1 Αὐγούστου ὠρίσθη μετέπειτα ἡ ἑορτὴ τοῦ ἀποστόλου Πέτρου a vineulis

14. Ἑορταὶ τῶν Ἀποστόλων.

Αἱ ἐν τῇ Δύσει κυρίως κρατήσασαι ἑορταὶ τῶν Ἀποστόλων εἶναι αἱ ἐπόμεναι.

1. Ἡ τοῦ Πέτρου καὶ Παύλου τῇ 29 Ἰουνίου, ἥτις δὲν ἦτο ἡ ἡμέρα τοῦ μαρτυρίου τῶν δύο ἀποστόλων, ἀλλ' ἡ ἡμέρα τῆς μεταφορᾶς καὶ καταθέσεως τῶν λειψάνων των ad Catacumbas, εἰς τὸ τρίτον μίλλιον τῆς Via Appia. Ἀναγράφεται ἤδη ἐν τῷ Φιλοκαλλιανῷ ἡμερολογίῳ (336).

2. Τὸ αὐτὸ ἡμερολόγιον περιέχει καὶ ἑορτὴν ἀγομένην τῇ 22 Φεβρουαρίου, τιτλοφορουμένην Natale Petri de cathedra, ἥτοι τῆς ἐπισκοπικῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Πέτρου ἐν τῷ θρόνῳ τῆς Ρώμης. Ἡ ἑορτὴ αὕτη ἐνδιαφέρουσα κυρίως τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης, δὲν ἐγένετο δεκτὴ καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἀφρικῇ δὲν ἀνευρίσκομεν ἔχνος τι ταύτης. Εἰσήχθη ὅμως εἰς Γαλλίαν μαρτυρουμένη ἀπὸ τοῦ ἔτους 448 ἐν τῷ ἡμερολογίῳ τοῦ Polemius Silvius καὶ ὑπὸ τοῦ 22 κανόνος τῆς ἐν ἔτει 567 συνελθούσης ἐν Τουρώνῃ συνόδου. Ἐπειδὴ ὅμως συνέπιπτε συχνάκις πρὸς τὴν περίοδον τῆς Τεσσαρακοστῆς, ἦσαν δὲ ἀσυμβίβαστοι καὶ ἐν Γαλλίᾳ, ὡς καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, αἱ πανηγυρικαὶ λειτουργίαι πρὸς τὸν πένθιμον χαρακτῆρα τῶν ἡμερῶν τῆς νηστείας, μετετέθη ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησίαις εἰς τὴν 18 Ἰανουαρίου.

3. Ἄλλη τις ἑορτὴ τοῦ ἀποστόλου Πέτρου ἦτο καθωρισμένη τὴν 1 Αὐγούστου, κρατήσασα ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐγκαινίων ἐκκλησίας τινὸς τῶν Ἀποστόλων ἀνοικοδομηθείσης ἐκ νέου ἐν τῷ Ἑσκιλίῳ λόφῳ ὑπὸ Σιζέτου Γ' (432-440), εἰς αὐτὴν δὲ ἐφυλάττοντο τὰ λείψανα τῶν ἀλύσεων τοῦ Πέτρου, ἐξ ὧν πολλάκις ὠνομάζετο καὶ ὁ ναὸς οὗτος. Ἡ ἑορτὴ αὕτη δὲν εἰσήχθη εἰς τὴν Ἀνατολήν, οὔτε εἰς τὰς ἐκκλησίας τοῦ Γαλλικανικοῦ τύπου.

4. Ἑορτὴ τοῦ ἀποστόλου Παύλου τῇ 25 Ἰανουαρίου. Ἐν τῷ Ἱερωνυμικῷ μαρτυρολογίῳ τῆς Auxerre (590) ὀνομάζεται Translatio s. Pauli apostoli. Εἰς τὸ Missale gothicum ὅμως ἀναγράφεται, ὅτι ἐγένετο λειτουργία τις in Conversione s. Pauli, φαίνεται δέ, ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἑορτῆς ταύ-

της. Πάντως αὕτη εἶνε ἄγνωστος εἰς τὰ παλαιὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ρώμης.

5. Ἑορτὴ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τῇ 6 Μαΐου καθιερωθεῖσα ἐξ ἀφορμῆς ἐγκαινίων ναοῦ εἰς τιμὴν τοῦ ἡγαπημένου ἀποστόλου ἀνεγερμένου ante portam Latinam. Ἦν τῇ Βυζαντινῇ ἐκκλησίᾳ ἑορτὴ τοῦ αὐτοῦ εὐαγγελιστοῦ τῇ 8 Μαΐου καθιερώθη εἰς μνήμην θαύματος γενομένου ἐν τῷ τάφῳ αὐτοῦ ἐν Ἐφέσῳ. Τὸ θαῦμα ἦτο γνωστὸν καὶ ἐν Γαλλίᾳ μνημονευόμενον ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ Τουράνης²⁷, τὸ δὲ Missale gothicum ἀναφέρει λειτουργίαν κατὰ Μάϊον εἰς τιμὴν s. Joannis apostoli et evangelistae. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ὑπῆρχε τοιαύτη ἑορτὴ καὶ ἐν ταῖς Γαλλικανικαῖς ἐκκλησίαις ἐξ Ἀνατολῆς μᾶλλον ἢ ἐκ Ρώμης εἰσαχθεῖσα.

6. Ἑορτὴ εἰς τιμὴν τῶν ἁγίων ἀποστόλων Φιλίππου καὶ Ἰακώβου τῇ 1 Μαΐου, πρὸς ἣν συνέπιπτε καὶ ἡ ἐπέτειος τῶν ἐγκαινίων τῆς Ἐκκλησίας τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, τῆς ἀνεγερθείσης τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ πάπα Ἰουλίου (337-352) καὶ ἀνοικοδομηθείσης εἶτα ὑπὸ Πελαγίου Α καὶ Ἰωάννου Γ περι τὸ 561. Τὰ Γαλλικανικὰ λειτουργικὰ βιβλία δὲν ἀναγράφουσιν οὔτε ἑορτὴν τοῦ ἀποστόλου Φιλίππου, οὔτε ἑορτὴν τῶν ἀποστόλων Φιλίππου καὶ Ἰακώβου.

7. Ἡ ἑορτὴ τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου τῇ 30 Νοεμβρίου. Ἀναγράφεται εἰς πάντα τὰ μηνολόγια καὶ συναξάρια ἀπὸ τοῦ ἔκτου αἰῶνος. Ἄγνωστον δέ, πῶς καθωρίσθη ἡ ἡμερομηνία αὕτη τῆς ἑορτῆς. Διότι καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν λειψάνων τοῦ ἀποστόλου εἰς Κων)λιν φέρεται γενομένη τὴν 3 Μαρτίου, καὶ τὰ δευτέρα ἐγκαινία τοῦ ἐν τῇ αὐτῇ πρωτευούσῃ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἐγένοντο τῇ 28 Ἰουλίου, καὶ τὰ ἐγκαινία τῆς πρώτης ἐκκλησίας, τῆς ἐν Ρώμῃ εἰς τιμὴν τοῦ ἁγίου ἀποστόλου ἀνεγερθείσης ἐγένοντο τῇ 3 Νοεμβρίου

15. Τοπικαὶ ἑορταί.

1. Εἶνε αἱ τῶν μαρτύρων τῶν κατὰ τόπους ἐκκλησιῶν, κρατήσασαι ἐκ τῆς συνηθείας τοῦ νὰ ἐπισυνάγωνται κατ' ἔτος οἱ πιστοὶ κατὰ τὴν ἐπέτειον τοῦ μαρτυρίου των εἰς τοὺς κατὰ τόπους τάφους τῶν μαρτύρων. Ἐκάστη ἐκκλησία ἐτίμα τοὺς ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς μαρτυρήσαντας, οὕτω δὲ καθιεροῦντο ἐκασταχοῦ ἑορταὶ πρὸς τιμὴν τούτων, αἵτινες βαθμηδὸν διεδίδοντο καὶ εἰς τὰς γειτονικὰς ἐκκλησίας καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἐγενικεύοντο.

2. Τοπικαὶ ὡσαύτως ἑορταὶ ἦσαν τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ αἱ ἐπέτειοι τοῦ θανάτου τῶν ἐπισκόπων ἢ τοῦ τῆς κηδείας ἢ depositio αὐτῶν, ἢ τῆς χειροτονίας αὐτῶν, καθὼς καὶ αἱ ἐπέτειοι τῶν ἐγκαινίων ναῶν, τινὲς τῶν ὁποίων, ὡς ἡ τῶν ἐγκαινίων τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις βασιλικῶν, καὶ ἐγενικεύοντο.

Τοιαῦτα καὶ περὶ τῶν ἑορτῶν τῶν κατὰ τὴν Δύσιν ἐκκλησιῶν, ἐκ τοῦ μνημονευομένου ἔργου τοῦ Duchesne κατὰ τὸ πλεῖστον εἰλημμένα, δι' ὧν περατοῦται καὶ ἡ ὅλη περὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ λειτουργικοῦ τύπου διαπραγματεύσεις.

27. gl. mart. 30.